Григорій Храпач

ЧУЮ ТЕБЕ, ЗЕМЛЕ

ЖИТТЯ-ПОДВИГ

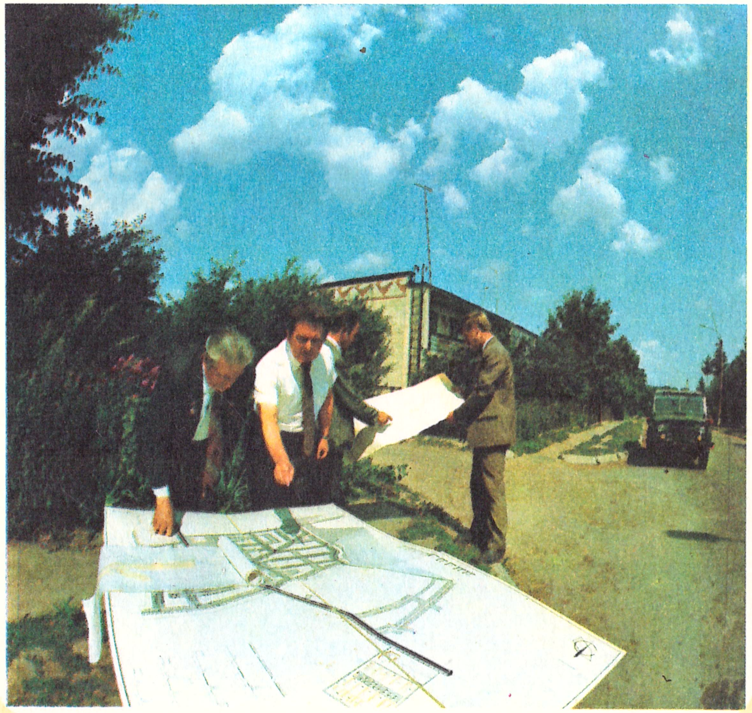

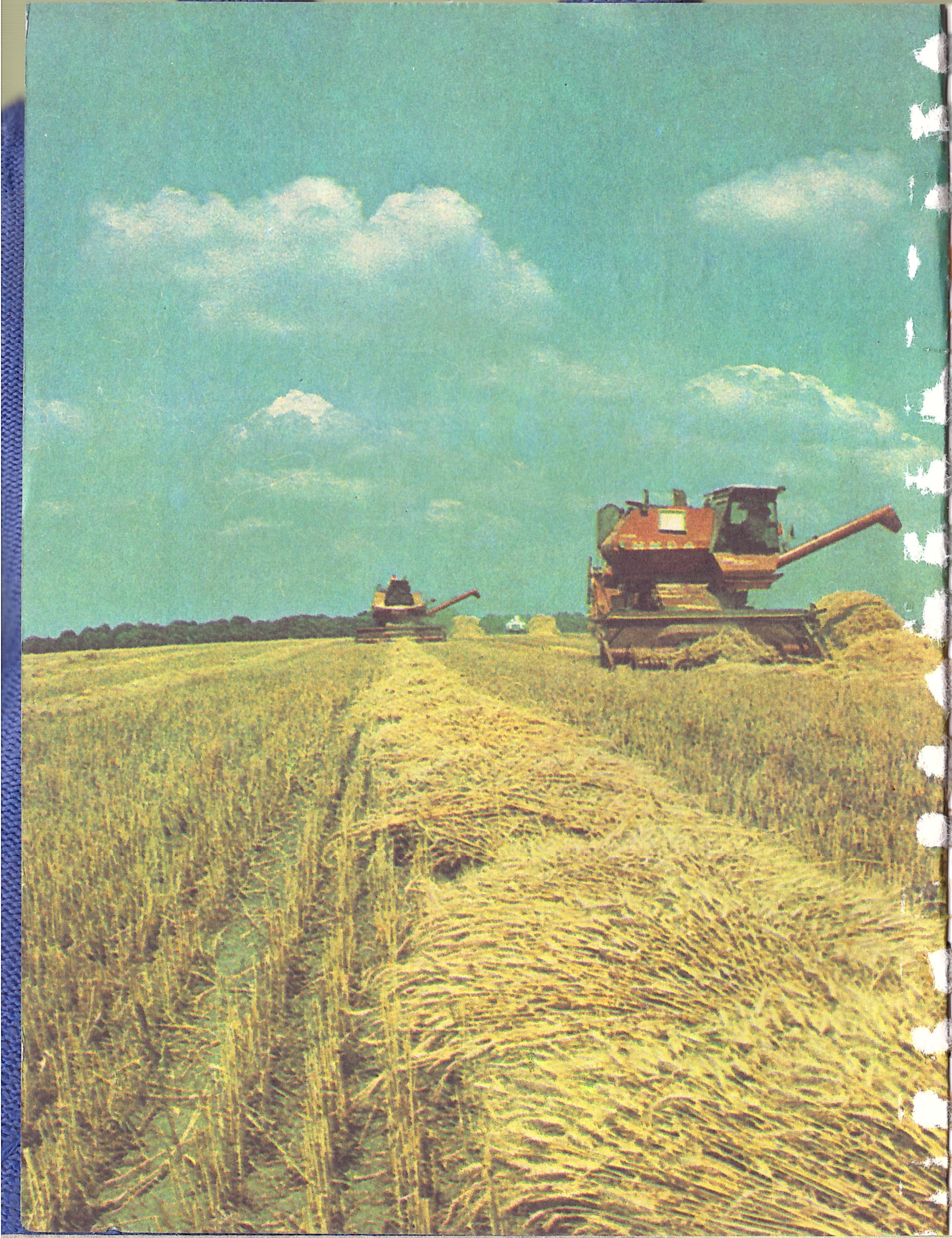

ЖИТТЯ-ПОДВИГ

Григорій Храпач

Життя-подвиг

Чую тебе, земле

ХУДОЖНЬО-ДОКУМЕНТАЛЬНА ПОВІСТЬ

Для середнього та старшого
шкільного віку

Київ
«Веселка»
1987

40.7
Х90

Художественно-документальная повесть о Герое Социалистического Труда, знатном механизаторе с Хмельнитчины Василии Афанасьевиче Музыке, об активной жизненной позиции современного сельского труженика.

Рецензент
Сергій Рудик

Слайди
Бориса Коробейникова

Х $\frac{4803010200-179}{М206(04)-87}$ КУ—№ 9—178—1988

© Видавництво «Веселка», 1987

Частина перша

УВЕЧЕРІ В СУТІНКАХ

— Тату!

Він говорив швидко-швидко, аби його мови не перепинили. Щоб вислухали. Василь Стадник, що з ним сім класів минулого року закінчив, узимку в МТС пройшов курси трактористів, кличе його, Василька, в помічники, в причіплювачі. І йому ой як хочеться орати, сіяти, збирати, і щоб усе механізовано було! До Требухівців, де Стадник, ніби щось тягне. То треба йти.

Батько сидів на лавці біля скрині. З кожним синовим словом охмарювався. Мати мила над цебром макітру й ложки з-під соломахи після вечері. Руки запрацювали швидше. Через комин із печі зависли цікаві голови менших братів — Андрійка і Грицька. Золотаве зеренце вогню над каганцем примружилось.

— То як, тату й мамо?

Нахмарений та нахмурений батько сопе, аж ніс його довгий свистить. Сердиться тато, не визнає — Василько чув не раз — нову техніку. Через неї, здається йому, земля не родитиме, коні вигинуть до ноги. Землю він любить, а коней ще дужче. Несамовито він їх любить. Щодня, раніше за інших їздових, Панас Музика поспішає до колгоспної стайні, до гриванів своїх. Ух, і доглядає ж яблукастих! Останньою крихтою хліба чи мамалиги ділиться з ними. І все, знай собі, нахваляється.

— Нема техніки понад коні! Ореш, мов орлами! Не ходиш полем — літаєш! Ти летиш — і плуг, і коні летять!

Василько терпляче очікував, і тато врешті озвався:

— Ні-і, Василю! Помічник, причіплювач — не твоє це, чуєш, діло.— Тут батько повеселів і вів далі: — Але ти не журися, не переживай. Був я з бригадиром, старшим конюхом — обіцяли закріпити за тобою гарних, об'їжджених коників, нову упряж дати, воза. Тоді ти й мене обскачеш. Орати? Будеш. Сіяти? Будеш, чуєш, і сіяти, і жнивувати! Бо як же інакше, ми — хлібороби. Уявляєш? Хлі-бо-ро-би!

Батько добрішав, ставав щедрим:

— Батіг мій візьмеш і рептух, що це я вшив. А коників треба доглядати, сину. Інколи не шкодить і батіжком їх підстьобнути. Ну, це ти знаєш: хто, як не ти, змалку і всі канікули провів на стайні, у полі? Підмінним був і навіть їздовим останній рік... Ото моя тобі рада: бери вороних і тримай віжки, як дві райдуги, та їдьлети!.. Іншого щастя й не треба.

Каганець блимнув, зеренце його золоте кудись поділося — натомість нахлинули з темних кутів і з печі, куди зразу поховалися Андрійко і Грицько, густі сутінки. І спроквола з-за рогу хати виказався і притулився до віконної рами круглий усміхнений місяць.

Лягаючи спати, мама додала:

— Ти, синочку, батька слухай. Хто батька-матері не слухає, послухає своєї шкури. Не я це вигадала.

— Все'дно,— Василько присів на тапчан, де почує, і встав не перед батьком, а навпроти вікна.— Все одно трактор є трактор!

— Ов! — пирхнув тато, переставив на скрині каганець, заходився шукати у кишенях кресало, кремінь та губку, щоб добути вогонь.

Мама була вже під рядном, зіперлася на лікоть. Не подобалась їй та перебалачка, сказала:

— Годі вам, батьку й сину! Годі!

— Мотре! — гукнув Панас.— Василь наш у якогось упертюха зиму зимував. Я йому те, він мені оте. А я не знав, що-то перечити батькові.

— Слухали і своє робили,— майже різко прорік Василько.— Самі за вечерею говорили.

— Замовкни! — вдарив Панас кресалом по кременю і пальцях, кремінець упав на долівку — вже й не знайти.

Місяць посунув бліде своє світло до причілкової стіни. Мама в білій сорочці, з розпущеними косами вже сиділа, підібгавши коліна. Татові руки швидко висмикували із штанів ремінь.

Мама білкою скочила і встала між чоловіком і сином.

— Ранок, Панасе, мудріший од вечора! Лягаймо спати.

— Ні-і, Мотре! То яйця стали мудрішими від курей!

Василько стежив за татом і думав: «Нехай би вдарили! Я хочу, тату, аби ви мене вдарили!» Але старий схаменувся. І спитав:

— Ти що, може, віддав би?

— Ні, тату! Совість не та.

У запічку змагалися цвіркуни, і їм уже не заважали ні батько, ні мати, ні син.

НЕ СПАЛОСЯ

Ніколи ще з татом так не перебалакувався. Нехай знають і тато, й мама настрії і мрії свого сина. Нехай!

А думки все повертають до техніки, до... Що тоді було! Ріс-наростав гул, схожий на безперервний рокіт грому. Дорогою зі сторони Летичева з'явилося чудо-чудовисько! Ні коней, ні волів — котить! Їде!! Само!! Тільки дядько за кермом і димок із коминка.

Сонце усміхається. Хлоп'ята аж підстрибують. І Василько біжить до тієї, центральної, дороги. Тут народу —

море. Зібралися від малюків до сивобородих дідусів та закутаних у хустки бабусь. А те — котить!

— Трахтор! — чулося не з одних уст.— Трахтор!

— Нечиста сила крутить йому колеса — ото і їде, щоб йому дороги не стало!

Стара, суха, як вилущений стручок гороху, бабця, хрестячись, надривала горло:

— Штань, провалиш у жемлю! Шатана!

«Фордзон» тільки наддав швидкості. Кермує дядько Шандра. Свій, пирогівський дядько. Василько зрадів: коли він виросте, мабуть, теж зможе отак коліщам-кермом орудувати!

Біля колгоспного подвір'я Шандра зупинив трактор, випростався на весь зріст, зісмикнув з голови картуза.

— Люди! — закликав Шандра.— Революція нам, селянам, і робітничому класові дала мир, землю і волю. Ми організували спільні господарства, тобто колгоспи. На полях наших артільних годі чекати путящих врожаїв без техніки. Трактор же нам допоможе зорати, засіяти і зібрати врожай! Ура, товариші!

— Мотре,— звернувся батько до матері.— Ходімо звідси!

А люди ще підходили, людям було цікаво. І Василько пхався наперед.

— Семене! — гукнув до тракториста голова артілі товариш Ільків.— Мітинг відкладається! Приїхав орати — ори!

Шандра зійшов до плугів, опустив їх, швиденько забрався на металеве сидіння і рушив. Наче дві струни потяглися ген до самого лісу.

— Не буде хліба! — заскиглила котрась із жінок.— З голоду попухнемо, людоньки-и! Трахтор отой гасом землю поливає-и-и!

— Чоловіче! — репетувала інша.— Зараз мені випишуйся з колгоспу! Кому я кажу!

— Цитьте!!

Василько біг поруч із трактором, прикипівши очима до дядькових рук на кермі. А кілька артільців-колгоспників, які мовчки спостерігали за всім, що відбувалося, понахилялися над ріллею — гладили руками товсті скиби, міряли глибину борозни та схвально кивали головами. Їм, видно, подобалась отака оранка.

Місяць посувався небом, і його проміння було над скринею. Тапчан, на якому лежав Василько, ніби плив. Добре мріялося-згадувалось. Бо не одної ще весни чи осені бігав малий Василько за Шандровим трактором. Не витримував тракторист, зупиняв свого залізного коня, садовив собі на коліна допитливого пастушка й рушав далі класти масні товсті скиби... О! То були незабутні хвилини! Хоч дядько і кермував, і зупиняв — усе одно ти, Васильку, правив і трактором, і плугами — орав!..

П'яти-шестикласники Музика і Стадник вміли вести «Фордзона» й «Універсала». Як спробував про це заговорити Василько дома, тато розсердився і завбачливо на літо передав йому свої коні, купив гармошку. Кіньми їздив, на гармошці грав. Найчастіше грав на вулиці, де живуть Яреми. Двоє Яремів і Яреминя — Антося.

Антося — сміхотуха. Перестріне його, Василька, і рукою по руці, ніби смичком по струнах скрипки, водить та приспівує: «Скрипалю Музико, де твій смик?» Малим був — сердився, потім сам хотів, аби вона його дразнила отак: «Скрипалю Музико...»

Вийшов надвір. Місяць пливе на білій хмарці, звісивши ріжки вниз. Прикмета — на дощ. Півень на гірці залопотів крильми і голосно сповістив опівніч.

ОСЛУХАВСЯ

Вранці Василько примітив: батько ще більш насуплений, ніж учора. В маминих голубих очах — стурбованість та біль. Лиш Андрійко та Грицько, скотившись із печі в передчутті сніданку, гарцюють навколо табурета — ось-ось мама поставить макітру з їжею.

— Тату! — озвався перший Василько.

Панас різко підвів голову, зміряв очима сина, й можна було чекати якщо не бурі й грому, то словесної зливи. Мама подивилася благально на чоловіка, усміхнулася синові. У Васильковій постаті вона вловила — чи не вперше — рішучість; у чоловіковій — теж чи не вперше — скриту від стороннього ока розгубленість. Треба було щось казати. Обом.

— Батьку,— торкнулася чоловікового плеча.— Ти не сердься. Ні ти, ні я не примітили, що наш Василь дорослішає, і, можливо, бачить він таке, перед чим ми — сліпі.

— Досить! — одрізав батько.— От побачиш, Мотре. Піде — якщо піде! — наш синочок до Стадника босий, повернеться голий. І зима спитає: де красне літечко літувало?

Батько примовк, Василько скористався паузою, примирливо пояснював:

— Я довго над цим думав, тату!

— Не йди, Васильку, в ті причіплювачі,— просила мама.

— Ні, сину, чуєш, іди! — казав тато так, що зміст був зрозумілий усім трьом: і не смій!..

А Василько зрадів словам, не змістові:

— Йти — то йти.

Зняв із цвяха картузика, повагом, хоч не чув під ногами землі, переступив хатній поріг і зачинив за собою двері.

Як зойкнула стара дерев'яна хвіртка, за плечима відчув крила. Панас тільки проказав півголосом:

— Таки ослухався! Таки ослухався!..

Андрійко та Грицько самі розкошували біля макітри.

НА ПЛУГАХ

Чотирнадцять кілометрів лишилося позаду. Біг, ішов. Як їхав попутною підводою, полоснув гарний дощ, небо прояснилося, заяскріло сонце, запарувала земля. Ступав теплим полем, рівним і широким, що розляглося між двома сусідніми селами — Головчинцями й Требухівцями.

Василько примітив у сизій далині трактор. Наближається він чи віддаляється? Ні! Посувається далі й ніби вповзає у синю смугу лісу, й на душі хлопця стає неспокійно. Відчуття вселилося: вже Стадникові ніякого причіплювача і не треба. Якщо й потрібен був, то вже хтось, мабуть, напросився. І взагалі: мало що могло статися? Життя йде, все міняється.

Трактор розвернувся перед узліссям і поповз нескоро й тихо, потім покотився швидше і загуркотів іще голосніше. Василько заспішив йому назустріч.

У-2, «Універсал», здалося Музиці, гойднувся й зупинився. Парубок за кермом нахилився вперед, даючи зрозуміти, що слухає. На плугах сидів юнак, схожий на школяра.

— П-поле... оце требухівське? — питав тракториста і причіплювача Василько.

Ті відповіли в один голос:

— Воно!

Голубоокий зійшов з трактора, обтер од мастила руки ганчіркою і, приязно усміхаючись, підморгнув своєму напарникові:

— Музика!

І вже до Василька:

— Стадник тебе точно описав: низький, з буйним чубом, трохи носатенький — в батька.

— А-а де ж Василь?! — зрадів Музика, що хлопці знають Стадника, знають, виявляється, і його.

І саме в цю мить, коли отак роздумуваг Музика, з-за пагорба показалася постать односельця. Примітивши Музику, Стадник наддав ходи, замість вітання спитав:

— Не блукав?

— Та ні.

— Правильно зробив, що прийшов. Молодець!

При слові «молодець» Стадник подав товаришеві нові черевики, які оце сьогодні одержав на машинно-тракторній станції в рахунок авансу.

— Взуйся!

Музика якось мимоволі глянув на Стадникове взуття і розсміявся:

— Твої, Василю, он їсти просять — дротом роти позашивав.

— Ти зовсім босий, а я таки взутий. Бери-бери, заробиш... та там буде видно.

— У черевиках він дремене до мами,— вколов голубоокий.— Уявляю собі, як...

— Ми не з таких! — запевнив Стадник і тут же схопився: — Ви хоч познайомились? Ні? Оцей, що йому втікачі на мислі, теж Василь, Заєць, начальник агрегату.

— Я — Петро,— подав довгу запилюжену руку причіплювач.

І було весело всім чотирьом. Стадник тормосив Музику за плечі, говорив:

— Заєць скаже про тебе там, де треба і кому треба. Віднині ти наш, а ми — твої.

А борозною від лісу наближалася жінка. Стадник підморгнув хлопцям:

— Сніданок іде!

Перехилена в стані, з кошиком в руках, легко переставляла ноги не стара ще жінка. Заєць кинувся до трактора, щоб поставити мотор на малі оберти, але передумав: кашляне «Універсал» димом і заглухне — спробуй тоді його завести.

Їли похватом, аби не гаяти час.

Василько добряче зголоднів — за вечерею не було біля чого розганятися. Соломаха, юшка, надушена з цукрового буряка, приправлена сушеними сливками, та малай-кукурудзяник — не дуже вигадлива їжа. Тут же хліб житній, варені яйця, молоко. Не хочеш молока, пий чай солодкий. Прихопила тітка Ганна і джерельної води. Є криничка при бережку — свіжаниця в ній смачніша меду: як не набрати її трактористам повну банку?

Тітка дивиться на їдаків, зітхає. Має два сини: один у школі в Києві, другий служить в армії на Далекому Сході.

За обох серце розривається, хоч вони і не в холоді, і не в голоді. Та все ж не дома.

— Ви їжте, хлоп'ята! Їжте!

Заєць, орудуючи ложкою, давав розпорядження:

— Ти, Стадник, і ти, Петре, розкажете нашому новобранцю, як і що на плугах робити, та й грайте так, щоб чути було до самих Пироговець!

— Все Поділля почує,— казав Стадник, ніби справді знав, як воно буде в майбутньому.— Та що Поділля — Україна, СРСР!

— Коли так, до діла!

Стадник запропонував Музиці сісти за кермо:

— Іди!

— Ще встигну! — весело проказав Музика і всівся на плугах.— Поїхали!

Гони довгі, до розвороту рукам робити нічого. І голові. Згадував. Було свято врожаю. На площі перед сільською Радою і колгоспною конторою цвіли червоні прапори й транспаранти. Білими літерами на малинових полотнищах красувалися гасла. Із високої дерев'яної трибуни виступали голова сільради, голова колгоспу, директор школи, колгоспники, вчителі й навіть учні. Гримів духовий оркестр.

Сюди не прийшли хіба що одноосібники, ті, що не вступили до колгоспу і стриміли за своїми тинами. І то, мабуть, не всі. Дітлахи, щоб усе бачити й чути, повидиралися на паркани й дерева.

Після мітингу багатолюдний натовп вирував у танцях. І ні з того ні з сього пролунав різкий дужий голос:

— Це що оно за проява?!

Бруківкою від колгоспного подвір'я ступав чоловік у латаній-перелатаній свитині. Через плече він мав на шнурку торбу, велику та важку, на голові був зчорнілий солом'яний бриль, з-під якого повипиналися білі пасма. Така ж біла борода спадала чоловікові майже до колін. Старець ішов босий. В одній руці тримав батіг, у другій — вуздечку, слід у слід за дідом ступала худа немічна кобилчина, впряжена в соху.

З гиком, з подивом танцюристи розступилися, даючи дорогу старцеві та кобилі. Оркестр вчесав марш. Видно було: хтось, замаскований в лахи, задумав якусь комедію. І справді, старець, довго не розглядаючись, устромив соху в землю, замахнувся батогом на кобилчину — і та з усіх сил піднатужилася, соха поповзла, дряпаючи втоптану площадку.

Василько-школярик сидів на сільрадівськім паркані у зграї ровесників. Хто вмів свистіти — свистів, хто вигукував: «Диви-диви!» А хто позирав строго, очікуючи: що буде далі.

Кобилчина від натуги згорбилась, голову опустила нижче колін і зупинилась. Орач поставив біля себе торбу, дістав із її глибини дрібні, як наперстки, картоплини, такі ж бурячки та гарбузика, високо підняв усе те над головою і гучно — де взявся у діда такий голосище! — проказав:

— Ото, люди добрі, якщо ми й надалі будемо орати навіть не сохою, а кінним плугом, кращий від отакого врожаю і не присниться! — «Дід» перелічив усі вирощувані в колгоспі культури, називаючи врожаї на гектарі. Дорослі слухали — вже здогадувались кого — з озлобою; знайшовся нас критикувати! Слухали його і з гіркою усмішкою: правду Семен Шандра говорить!

— Якщо ми технікою — тракторами, культиваторами — оброблятимемо нашу землю, добрив будемо в міру додавати,— тут «дід» із тієї ж торбини почав діставати картоплини, як кулаки завбільшки, бурячища, мов глечики, та гарбуза дістав, мов кадуба, і пророчив,— отакі врожаї в нас, товариші, будуть!

— Ура! — крикнули дітлахи, оркестр заграв туш, потім — польку.

Цілий вечір батько мовчав, мовчки повечеряв і ліг спати. Василько лежав на тапчані й уявляв себе на тракторі посеред широкого колгоспного лану.

Стадник зупинив «Універсала», обірвавши спогади Музики:

— Гайда, Василю, за кермо!

ШАТУН ІЗ ПОРШНЕМ

Орали на картоплищі.

Картоплю вже зібрано, та все одно вино вириються і маленька, мов горобине яйце, і така, як гусяче яйце, а то й більша. Працювали тут люди не на совість, і це Музику занепокоїло, зачепило за живе. «Я зорю як-небудь, посію сяк-так, жнець чи косар не зіжне, не скосить, а спартачить!.. Що ж це буде — робота чи злочин?»

Подав знак Стаднику, щоб зупинив трактора.

— Що трапилось?! — підбіг Василь.

— Ти подивися! — Музика в обох руках тримав по величкій картоплині.— Ось як зібрали требухівчани врожай! Голові, Пожарському, показати б. Та він щось не з'являється.

Тепер і Стадник примічав на ріллі бокаті картопельки. А сонце, багряне й велике, опускалося на чорну стіну хмари, що сторчма стояла над горизонтом. Земля окутувалася у сизий морок. Як тоді, колись.

Тоді був день ясний, погожий. І раптом почало темніти. Над селом творилася ніч і насувалася на поля. Корови паслися на толоці — позбігалися докупи й почали ревіти. Гуси, що скубли траву, зняли страшенний гелгіт. Антося Яремиха — у сльози та до Василька з довірою:

— Я боюся!

— Будь коло мене,— сказав, як дорослий, хоч і самому було лячно.

Густа темінь тривала недовго — сонце поволі почало викочуватися з-за блідого кружка місяця. І знову настав день. Антося відпустила Василькову руку і засміялася так, як вона вміє — дзвінко-дзвінко. Чого це згадалося причіплювачеві? Чи не через оту зчорнілу темноту? Може...

На розвороті Стадник зіскочив з трактора, засвітив ліхтар «летюча миша», прикріплений до передньої осі «Універсала». Борозну стало видно чіткіше.

— Давай мінятися місцями! — запропонував Стадник.

— Ти частіше на плугах, ніж я! — не згоджувався Музика.— Ти ж тракторист!..

— Нічо'-нічо'!

Орали.

І Василько знову думками був дома. Ось батько з опущеними вусами. Ось мама подає на табурет макітру з їжею. Ось безтурботні Андрійко та Грицько. Ось — і побачив, і почув її голос — Антося. Ішов якось з колгоспу. Ноги самі занесли на її вулицю. Саме набирала воду з криниці — крутила корбу. Рука, оголена вище ліктя, біла, плаття біле, коси каштанові розпущені на всі плечі. Таку хоч бери та малюй.

— Вода в тебе, кажуть, солодка,— спробував жартувати.

— Солодка-солодка! — глянула й сміється.

— Дозволь напитись!

— Гарно попроси, то...

Перескочив через тин. А вона з відра долонями — водою: хлюп! хлюп! І ще голосніше сміється.

— Ти бризкай, лий! — сміявся і Василько.

— Ні! — враз вона посерйознішала і відступила од відра.

І тут «Універсал» як здригнеться, оглушливе «трах-тах-тах!» сильніше грому сиплеться на все поле. Василько зіскочив з сідла. Стадник уже піднімав капот.

— Шатунного підшипника виплавив!

— Звідки ти знаєш?!

— Три місяці курсів — це тобі нічого не говорить? А Заєць! При найменшій нагоді вчить і повчає. Восени в армію йде — хоче зміну путящу лишити.

Стадник зняв з осі ліхтаря, проказав розсудливо:

— Скільки б чоловік не знав — усього не передбачиш. А до мотора можна було заглянути — не мали б ми зараз такої мороки.

Длубалися хлопці довго, та витягли з нутрощів «Універсала» шатун із поршнем. Стадник розпоряджався:

— Ти, Василю, завалюйся у борозну, земля тепла, я подамся до машинно-тракторної станції — підшипник треба залити бабітом.

— Давай сюди! — вихопив Музика деталь із рук товариша.— Я виплавив, я і піду.

— Ти хоч був коли на станції? Та й ніч же!

— Був під ворітьми, на техніку ходив дивитися. За ворота не пустили, то я так крізь щілину в паркані... Я пішов.

Над Меджибожем зоріли електричні лампочки. То був для Василька дороговказ. Ішов ріллею, польовою дорогою — так добрів до Требуховець. Поки, наблукавшись, вибрів із села, поки дістався до містечка, небо на сході поблідло, стало рожевим, народжувався день. Машинно-тракторна спала. Музика присів на дерев'яних східцях до прохідної. Повіки самі зімкнулися, і він уже бачив... Антосю. Ішла в борозні, а двоє коненят тягнули чи то плуг, чи то рало-соху. Земля ледь-ледь рихлиться. Будяччя стирчить, пирій процвітає після того орання. Обурився за святу земельку Василько: хіба ж отак справжні хлібороби коло землі ходять?!

— Спинись! — гукнув.— Антоніно!

— Ти собі літай! — сміється Антося.— Літай-літай!

— Та я ж на тракторі!

— Ха-ха-ха!

Справді, він таки летить, як, бувало, у снах літав. Тільки руками, ніби крильми, ворухне — і вже він онде, на якій висоті. Так і зараз. І під ним пробігають пирогівські поля, і річка Південний Буг, і Кармалюків ліс, і криничка на узліссі, в якій, ходить легенда, вода людині, звірові й птахові додає сили та сміливості.

— Я лише ковтну раз чи два,— сказав криниці Василько.

Поволі став спускатися на землю, аж раптом його щось наче притримало, термоснуло за плече і голосом голови колгоспу Пожарського запитало:

— Чого ти тут, синку?!

Стрепенувся Василько. Біля явора стоїть головин кінь, запряжений у торохтливу лінійку, якою Пожарський об'їжджав поля. А над Васильком схилився сам голова.

— Я ось... шатун із поршнем... зіпсував, то...

— Давай сюди свій шатун,— Пожарський узяв у Василька деталь, загримав у двері прохідної. Заспаний сторож заусміхався і голові колгоспу, й сонцю, що викочувалося з-за черепичних містечкових дахів.

Дядько-сторож сповістив:

— Ще ж нікого нема!

— Нам нікого й не треба, Миколо. Хіба я не слюсарював тут? Чи ти забув?

Передрімавши, Василько почував себе виспаним. Він ступив на подвір'я станції — і йому очі аж розбіглися:

Коротка мить перепочинку — і знову на жнива.

Порада вчителя ніколи не завадить.

попід парканом стояли молотарки й інша техніка. Але найдужче вабили хлопця комбайни. Вони здавалися йому величезними і загадковими: самі жнуть, самі й молотять!.. Це тобі не серп, не коса. І навіть не сто серпів і сто кіс та стільки ж ціпів!..

Пожарський не довго затримався у майстерні, і вони удвох торохтіли лінійкою у зворотну путь. Голова казав причіплювачеві:

— Хотів я, голубе, вловити одного відповідального товариша просто під периною чи під чим він там спить, та коли так, що трактор стоїть, ловитиму іншим разом. Вйо-о, конику!

— На місце мене відвезете?! На картоплище?

— Та відвезу.

— То й самі побачите...

— Що я побачу на картоплищі, синку?

Музика однак не відповів, а запитав:

— На власному городі картоплю садите?

— І буряки, і кукурудзу,— відповів голова, зиркнувши через плече на причіплювача.— А що?

— Багато лишається бульб, коли копаєте?

— Не лишається, друже ти мій! І спитав ти про ті бульби не випадково! Колгоспне картоплище маєш на оці.

— Угу! Непозбирану як слід картоплю.

Пожарський натягнув віжки. Як лінійка зупинилась, повернувся до Василька й мовив:

— Не навчилися ми працювати на полі артільним так, як на своїм. Та навчимося, голубе! Навчимося! Не так легко розорати в людських душах межі, що розділяють твоє, моє і наше. На це потрібен час. Ти мене розумієш?

— Розуміти розумію. А картопля...

— Сам покличу людей. Тобі ж синку, спасибі за щире вболівання про нашу спільну справу. Справжнім ростеш хліборобом!

Коник біг шпарко — ніби відчував настрій свого хазяїна.

З ВИСОТИ ХАТИ

Василько з'явився дома, щоб поміняти білизну. Тато в'язав з очерету снопки — причілок хати світився голими латами — й удав, ніби ніхто у його двір не ввійшов. І в попередні Васильковi навідини Панас не звертав наче6 уваги на появу сина — щось підкидав на подвір'ї або зшивав порвані шлеї чи віжки, якщо то був ще день, а то сидів на лавці біля скрині, длубав у гноті каганця, якщо був уже вечір.

Андрійко та Грицько видряпалися братові на плечі, наперебій розпитують:

— Як трактор їде?

— Нас не хочеш, Васильку, забрати, щоб і ми орали?

У перший прихід додому — був пізній вечір — мати примітила на ньому нові черевики, десь роздобула грошей і заблагала:

— Ти на позичені купив те взуття, візьми, розплатися!

— Не на позичені,— пояснював мамі.— Не турбуйтеся. Не маленький уже.

А зараз він по драбині видерся на хату, де мама прив'язувала снопки до лат.

— Давайте, мамо, я буду пошивати.

Мама покірно зійшла на землю і заходилася, як і батько, готувати снопки на покриття причілка.

Літній передвечір вростав у вечір довго. Мерехтливе небо згасало чи не до півночі. Василько примощував снопок до снопка, встигав поглядати на село. З висоти хати було видно кожен дах, подвір'я, город, тини й навіть глечики на кілках. І подивувався Василько: скільки в селі будинків перекошених, з проваленими, обсмиканими стріхами!.. Є, правда, хати під черепицею і навіть під цинком! Бо і Пирогівці мали поміщика, багачів. Пана прогнала революція. Багачів розкуркулено і в хатах їхніх поселено тих, що не мали ніякого притулку. Споконвічна убогість села ніде поки що не ділася.

Думки Васильковi перекипулися у Требухівці. Пожарський, як і Шандра колись, бідкається, що мало збираємо з гектара і зернових, і технічних культур. Селяни ще малі мають прибутки. Щоправда, хліб на столі в кожного колгоспника є. На путню одежу не кожен може стягнутися. Про те, щоб перекрити хату, рано ще думати. «Все залежить від урожаїв!» — раптом спалахнула думка у Васильковій голові. Та думка, не нова, як не новий і світ, буде переслідувати Музику чи не все його життя...

Удосвіта Василько звернув на Антосину вулицю і попрошкував на Требухівці.

ДИВУВАВСЯ ПАНАС МУЗИКА

Восени... ба ні! Майже під самий Новий рік голова требухівецького колгоспу товариш Пожарський перестрів у Меджибожі обох Василів,— Стадника й Музику,— привітався й запитав:

— Чого ви, хлопці, не одержуєте зароблений хліб?

— Я на ремонті,— оправдовувався Стадник.— Музика на курсах трактористів. Ніколи. Правда, Василю?

— Та правда,— підтвердив Музика.— Хіба тато.

— Нехай батьки і приїжджають,— погодився Пожарський.

На тому й розпрощалися.

...Панас дуже не хотів їхати. Гнівався на сина — то правда. Вже й гнів прочах. Та по що їхати!? По якісь грами-міліграми? Трактористи, чував, заробляють. Та це трактористи, а не ті, що на плугах катаються.

— Їдь! — настояла Мотря.— Дитина до тебе говорить, не цурається, ти ж, мов пень, одмовчуєшся. Нехай грами! З грамів складаються кілограми, з кілограмів — як вони?..

— Центнери,— підказав Панас і пішов до колгоспу за підводою.

Дома на однокінні санчата кинув дві-три торбини й під'їхав до Костянтина Стадника. Той здивовано перепитав:

— Не малий транспорт?

— Може, комусь і малий,— бовкнув із серцем Панас.— Можу передумати і зовсім не їхати по ті кілограми, чуєш!

Але їхали.

Колгоспна комора стояла на горбку посеред току, обгородженого де штахетами, де парканом, де воринням. Двері комори були відхилені. В темному прямокутнику дверей зупинився низькорослий кремезний дядько.

— Пирогівчани? — спитав, ніби гукнув у бочку, комірник і вже начеб сердився: — Нарешті! Об'явилися! Чи відомо вам, що непоявою своєю висите мені отут! — чоловік показав на коротку товсту шию.— Анумо, давайте лантухи на жито, на пшеницю, гречку, а посуд на мед!

Осердився й Панас:

— Ти не смійся, чоловіче добрий! Лантухи! Якісь там грами вже муляють тобі карк!

— Та хіба я сміюся? — розгорнув комірник на саморобному столику сірі аркуші паперу, тицьнув пальцем у якісь незрозумілі для Панаса записи.— Гляньте, що маєте одержувати, та заодно порозписуйтесь.

— Хм! — пирхнув Панас.

Як було настав лікнеп — ліквідація неписьменності,— а Василько-школяр у своїй хаті вечорами навчав дядьків та тіток читати, писати й рахувати, Мотря підпихала чоловіка до гурту.

— Будь з людьми,— просила Мотря.— Ти ж темний як ніч. Учися.

Віджартовувався, брав газету — орієнтувався по малюнках, де верх, де низ — і «читав»...

— Хрестик намалюю,— нітився Музика перед комірником.— Досить буде, чоловіче?

— Хрестик — то хрестик!

В цей час нагодився Пожарський. Оглянув санчата, понуру кобилу, перепитав у подиві:

— Господарі, ви що — у розвідку оце кинулись? Я ж переказував!..

— Та ні, по хліб.

— Степане! — звернувся голова до комірника.— Позич людям скільки там треба мішків. Я гукну шофера, нехай машиною дядьків виручає. По солому й сіно, Костю, і ти, Панасе, приїздіть саньми. По дві хури візьмете.

Музика заблимав очима: жартує чи всерйоз говорить Пожарський? Перепитувати незручно. Та й пішов уже, мабуть, за автомобілем. Як обіцяв.

Нагортаючи у засіку зерно, Панас бубонів собі під ніс:

— Як воно так, чуєш, Костю, виходить? Василь мій, вважай, дитя, причіплювач, і стільки заробив! Більше, мабуть, як я з Мотрею разом!

— Бо коло техніки! От чурпал! Мій Василь мене просвіщає і каже: за допомогою техніки все наше життя перебудуємо!

— Теперішні яйця справді ніби мудріші від курей, Костянтине.

— Ти — про що?!

— Та про дітей наших.

Дивувався Музика і тоді, як грузовик хвацько розвернувся перед коморою і з відкритим заднім бортом підкотив до рундука, щоб легше було вантажити мішки з ваги. Панас чухав потилицю й казав:

— Задкує, ніби коні. Ну й ну!

Вантажити справді було неважко. Справилися швидко. Ніби з-під землі виріс Пожарський, на прощання тиснув руки і Музиці, й Стаднику.

— Золото у вас, хлопці,— не діти! З такими й побудуємо наше світле майбутнє!

Розчулений Панас, щоб не показати свого хвилювання, рушив до санчат і тоді гукнув Костеві Стаднику:

— Ти, Костянтине, їдь у кабіні! А я вже конякою...

Коли добрався до колгоспного подвір'я, гукнув нічного сторожа:

— Ти, Харитоне, дивився восени, як Шандра площу сохою орав?

Розбуджений, напівсонний дід озвався:

— Ну!

— По скільки центнерів зерна, картоплі, буряків хотів би Семен одержати з гектара — чув?

— Ну!

Семен Тихонович щоосені грає свою «комедію» з добавками та змінами в «програмі». Панас Музика не любив тих Шандрових перевтілень, у заклики не вірив, та все одно ходив на ті дійства, мимоволі запам'ятовував усе бачене, особливо — казане. Озлився на сторожа:

— Ти що, глушмаку, нічого не втримав у голові своїй?!

— Ну!

— Тепер і я кажу його словами: будемо збирати жита у два рази більше нинішнього, пшениці втричі... Цукрових буряків уже збираємо по двісті, двісті п'ятдесят центнерів, по часі зберемо по чотириста і п'ятсот! Андрій Гивкович Ярема, голова колгоспу, теж такої думки.

— Та ну-у!

— Не попукуй, я — не кінь! А Шандра — то голова, я тобі скажу, Харитоне. Це він, чуєш, синка мого старшого прилучив до техніки. Він!

ЛИС І ЛИСЕНЯТА

Лан пшениці тільки-но струсив із себе росу. Комбайн пливе за трактором-тягачем — любо Музиці кермувати, хоча жниває не перший день. То орав, було, сіяв. Нині збирає — жне-молотить. «Комунар» тільки гуде, загрібаючи вусате колосся собі в рота. І раптом рудий лисячий хвіст майнув поміж стеблами пшениці. Хижак заметляв туди-сюди, потім кинувся до пагорбка, де ростуть кілька дубків та чагар шипшини й терну.

Музика став пильніше вдивлятися у нескошену загінку — де був один лис, може показатися і ще один. І справді! Він угледів не лиса, не якогось іншого звіра — а манюнє, з долоньку завбільшки, гніздечко якоїсь пташини і показав Андрійкові, своєму помічникові.

— Сигналь Щербі! — захвилювався Андрій. Колесо «Комунара» ішло на те безпорадне гніздечко.

Василько посигналив, і агрегат зупинився. Андрійко опустився по сходинках на землю, узяв гніздечко з ще голими пташенятами й переніс на стерню, примовляючи:

— Та ви ж мало не втрапили на зуб лисові! І ми вас могли... недобачити!

Андрійкові жаль усього живого. Він — сирота.

...Кілька років після громадянської війни Поділлям носилися банди — залишки білогвардійщини, петлюрівщини. Наскочили душогуби й на хату сільського активіста, виламали двері й стріляли — кого бачили. А хлопчик лишився живий. Ріс, виховувався у Головчинецькому дитячому будинку. Звідти направили його в МТС. І ось він — помічник у Музики.

Андрійко підвів голову на вифітькування жайворонка. Той висів зовсім невисоко на невидимих вервечках і тріпотів крильцями.

— Малята живі-і! — радісно прокричав пташці Андрій.— Живі-здорові-і!

Жайворонок, ніби чекав на чийсь привітний голос, кинувся униз і летів понад самою стернею, тоді присів біля перенесеного гніздечка.

А де ж лис?!

Музика не міг позбутися думки, що лис десь накоїв зла. Така його хижацька природа. Поїдає гризунівшкідників, схопить зайця, птаху... Живе, одне слово, кров'ю. Як грабіжник і нападник на чуже. Правда, він мусить жити. Не порівняєш лиса з істотою мислячою, котра... Та що про мислячих істот казати? Але і цей... Загінка зменшувалась, і знову майнув пишний хвостяра. Начеб той, що був раніше.

Лис не втікав, і була дивна його поведінка. Але ось із кубельця, змайстрованого прямо на землі між стеблами, вискочило троє молодесеньких лисеняток. Малі, звичайно, не розуміли тактики батька чи матері відвернути увагу людини-ворога на себе. Кволі й безпечні, вони кинулися до лиса.

Арсен Щерба різко загальмував, стрибнув із трактора на землю. Стягнувши з себе сорочку, він накинувся на звірят. Лисенята збилися до гурту й ошкірили гострі зубки. Лис завив-заплакав і не втікав.

— Поб'ю-у! — захлинався від люті Щерба, згрібав у сорочку полонеників.— На обійсті ні курки, ані качки чи гуски не втримається через отаких. Он і сліди.

Під кущем шипшини біліла вчовгана латка землі — то було притоптане пір'я. Далі, під корячкуватим дубком, виднілася нора.

— Поб'ю-у!

— Не смій бити! — підбіг Андрійко.— Вони ж маленькі!

— Виростуть, будуть великі!

Музика вишарпнув у Щерби сорочку, лисенята висипалися у стерню.

— Утікайте, поки не пізно!

Звірята дрібно тремтіли. Арсен їх знову згріб докупи:

— Тоді я спробую їх перевиховати — щоб не чіпали птиці!

...Як Музика вчився у Полонській школі механізації сільського господарства зимою, був там у клітці лис. Годували його, берегли. Раз уночі Рудий вивільнився, прихопив на кухні шмат м'яса і зник. Через кілька тижнів

лис повернувся, переночував у незачиненій буді й пішов собі геть. Назавжди, очевидно.

— Гаразд, Арсене. Виховуй.

А полем бігла листоноша. Поштарська сумка билася дівчині по колінах. Важко перевівши дух, вона болісно скрикнула:

— Війна, хлопці!

Ті розгублено перезирнулися. Першим отямився тракторист.

— Як — війна? — перепитав Щерба, подивився на звірят, висипав їх на землю, і хвостатики чкурнули врозтіч.

— З японцями! — заплакала дівчина-листоноша.— Самураї ненаситні!

То був інцидент на озері Хасан.

Восени того ж, 1938, року Арсен Щерба був мобілізований до лав Червоної Армії. Через кілька місяців, уже в січні 1939 року, пішов до війська і Василь Музика.

Частина друга

ПІД СТУК КОЛІС

— Гречана!

— Станція Гречана! — загули пасажири. Гречана. Музика стрепенувся — додому звідси, вважай, рукою подати. Ще проїхати Проскурів і...

Скрегіт гальм різко полоснув повітря. І чоловіки, і жінки з клумаками, з валізами та дітьми завовтузилися: хто протискався до виходу, хто прицілявся зайняти вільне місце.

Жіночка, висушена й бліда, кожному, хто був ближче, жалілася:

— Півтора року після війни, і так нелегко з їздою!

Невпізнанно змінилася рідна земля, скалічена війною.

Місце, де колись красувався залізничний вокзал, геть усе захаращене битою цеглою, зіяло вирвами. З навколишніх будівель теж нічого не лишилося. Чотири рази наша армія вибивала з рук фашистів цю станцію. Тепер лишень горбиться нашвидкуруч збита халабуда для станційної служби та піднавіс для пасажирів. Так званий перон вирує метушливим людом. Пасажири! Гупотнява, скрики. Все нагадує воєнне лихоліття, хоч війна відскреготала, віддиміла... Раптом чийсь мовби знайомий голос долинув:

— Василю! Гвардії молодший!..

Паровоз гучно просигналив і водночас пустив клуби сивої, аж білої, пари — поїзд рушив і поволі набирав швидкість. Хто ж то кликав? А може, не його, Музику, окликнуто?

До кінцевої для Музики станції лишалося якихось чотири-п'ять кілометрів. І вони, ці останні кілометри, видалися Василеві довгими-предовгими. Але ось поїзд почав стишувати швидкість, і Музика побачив між купами недавно, видно, підвезеної цегли щось схоже на шопу чи хлівець із дощок, а па ньому напис: «Станція Проскурів».

Приїхали.

В потоці пасажирів опинився гвардії молодший лейтенант Василь Музика перед базарною площею. Порожні рундуки сушили свої ребра під відкритим небом. Осторонь стояв кленок, весь у золоті. Кленок нагадав дівча у плащ-наметі з паличкою регулювальника в руці. Усміхнувся кленкові:

— Куди мені йти? І відповів: «Знаю!»

Розхрестя, від якого біжать дороги у чотири кінці, майже не змінилося. Хіба що видається меншим, ніж було. І дуже рідним. Залишки асфальту геть зчовгані. Машини, видно, ходять часто.

Лише подумав про машини, із-за рогу викотила добряче пошарпана вантажівка, кучмата голова водія висунулася з кабіни.

— Вам куди, товаришу гвардії?..— весело запитав юний водій.

— У Пирогівці, друже,— ступив до машини Музика.— Знаєш таке село?

— Чого ж не знати? Залізайте в кузов.

Одразу, тільки-но рушили, в обличчя Музиці дмухнув по-вересневому ще не холодний сіверко. Василь звикав очима до післяжнивних ланів і невисокого неба. Тут усе було рідним.

Чередка корівок під ліском нагадала про пастуші літа. У борозні трактор навіяв таку хвилю теплих згадок — стали перед очі батько з матір'ю і братами, дядько Шандра, Стадник Василь, Антося...

А назустріч — ніби їде й не їде — підвода. Пара коненят, віз, хтось щупленький на передку. Після тисяч кілометрів, пройдених з потужною воєнною технікою, коні, візок такі незвичні, слів не вистачає, щоб описати їхню щемливу близькість. Біля серця занило боляче й солодко. Гей, коні-коники, татові орли! Та хто ж на передку, як не батько?!

Грюкнув долонею по кабіні, злетів з машини.

Батько зійшов на в'їжджену обочину. Змарнілий, аж наче поменшав. А синові тим ще й дорожчий. Василь відчув радість дитини, що біжить до татуся. Перед батьком він завжди почував себе дитям.

— Привітаймося, сину! — простягнув руки Панас.— Телеграма прийшла, а я, чуєш, і припізнився. Хотів на вокзалі тебе зустріти.

— Зовсім ви, тату, не припізнилися. В самий раз приїхали. Коників не намучили.

— Про коней — правда.

Цілував тверду, як дубова кора, батькову руку, тоді обнялися. У старого Музики текли з очей сльози. Василь гладив худі плечі й чув під пальцями гострі лопатки та ребра.

— Тату, тату!

— Нічо', офіцерику мій! Нічо-о'!

— Та нічого, коли ми таке пережили.

— Нема, сину, міцнішого дерева від людини. А ми ж то — люди!

Батькові слова збадьорили сина: духом татусь не ослаб, тіло перепочине, поволі набереться сил. Поживемо ще, попрацюємо!..

— То що, Василю?

— Поїхали.

...У возі була вкошена й прив'яла трава. Запах лугу огорнув душу вчорашнього воїна такими далекими і близькими спогадами! Пригадалося навчання (ще до війни) у ШМАСі — школі молодших авіаспеціалістів. Згадалося, як відправляв свою дружину Антоніну в евакуацію, бо і аеродром, і містечко Бельці в Молдавії, де мали Музики квартиру, фашисти бомбили по кілька разів на добу, та як ходив ротним старшиною у піхоті, був поранений у бою під Равою-Руською...

Панас стиха понукував на коней і не турбував балачкою сина — хай подрімає, коли притих. З такої дороги... А Василеві снилося дитинство.

— Татку! — просився Василько, як виїхали вдвох на поле, де був бережок із травою.— Я хочу косити!

— Це можна, сину.

Ставив батько малого косарика попереду себе, й обидва бралися за ручку кісся.

— Ну-ну, почали!

Коса щукою шелестіла у траві, оберемок бережини вкладався у покіс. І ще, і ще!.. Василько переставляв ноги, не чув, як їх обпікала роса, колола стерня.

— Якби я сам, тату?

— Спробуй.

Батько відступився, і коса у Василькових руках поважчала, зразу стала якась начеб аж довша. Однак малий розмахується з усіх сил. Гостре вістря, втявши жмуток травиці, вганяється у берег.

Вивільняли косу вдвох. Тато сказав:

— Кушка води, Васильку, просить.

— А криничка — еге? — мене чекає?

— Чекає, синку.

Василько усміхається, тримаючи обома руками дерев'яну кушку, цей предковічний косарський причандал для змочування у воді бруска, і зиркає весело знизу вверх, на татове усміхнене обличчя.

— Я побіг!

Криничка — що велике волове око. У вола по краях повік вії коротюсінькі. Криничка навкруг обросла осокою і очеретом. Очерет росте уздовж риштачка. Очеретини вартують риштачок-струмочок. То нехай. Коли глянути крізь ті очеретини, видно татка.

Великий тато, у білій полотняній сорочці, без капелюха-бриля на голові. Косою він отак: швир! швир!

Тато косить, а дві копички сіна, вкошені раніше, стоять собі, ніби шоломи, в яких стародавні воїни ходили воювати, або ж — як будьонівки. В будьонівках червоноармійці були в громадянську війну, коли, як не раз казала мама, ти, Васильку, народився.

Кушка наповнилася водою, і Василько біжить підстрибом, наче лошачок. Тато робить своє діло — косить ще й підспівує:

Що й у полі криниченька,
Ой там чумак сірі воли пасе...

І тут раптом старий батько передумав мовчати, питає дорослого сина:

— Ти, Василю, задрімав, я не хотів турбувати.

— Не сплю я, тату. Вибачте. Питайте, розказуйте.

— Розказувати, чуєш, ніби й нема що. Ти, як писав, додому назовсім?

— Куди ж, як не додому? І назовсім! Скучив я дуже за рідним краєм, за роботою. Якесь діло мені, думаю, найдеться?

— Ще б пак! Погосподарював фашист — із фундаменту все починаємо. Роботи кожному вистачить.

Запахло селом, і Музика вдивлявся у кожні ворота — хотів побачити когось із людей Червоної Зірки. Тут були знайомі, родичі. Село засноване 1924 року на честь Володимира Ілліча Леніна. Воно невелике. З вулицями рівними, будинками добротними. Такими хотів бачити у майбутньому свої Пирогівці. Війна все обірвала.

Як перевів погляд із крайнього обійстя на дорогу, примітив удалині знайому постать. Назустріч ішов Шандра Семен Тихонович. Василь зіскочив із воза.

Шандра зніяковів, глянув на чорні свої руки, на засмальцьовану одежу, на черевики, замість шнурків скручені алюмінієвим дротом. Та враз механізатор стрепенувся, згадав начеб, хто перед ним, потягнувся до Василя:

— Он який ти став, козаче! Вітаю і тебе, Панасе!

У формі офіцера молодий Музика вигляд мав хвацький. Хромові чоботи блистіли, нагороди на грудях сяяли, золоті погони вабили зір. Золотавим видавався і буйний чуб.

Як почув Шандра, що Музика демобілізувався, повертається у рідне село, заговорив гаряче, по-змовницьки:

— Не кидай, Васильку, техніку хліборобську — вона себе ще покаже!

Глибоко посаджені карі очі тракториста чекали на відповідь. Василько-Василь, радий, що дядько Шандра не охолов до своїх ідей, весело відповідав-питався:

— Куди ж мені без неї, без техніки, Семене Тихоновичу?

— То правда,— погодився Шандра.

Панас чи не втретє кашлянув — йому кортіло скоріше підкотити з сином додому, звеселити синовою появою рідних.

ДОМА

— Синочку!

— Васильку!

— Татко!

Ворота нарозтвір, двері сінешні навстіж. Три голоси — як один радісний зойк. Мати, дружина біжать. Олечка котилася йому назустріч і в нерішучості зупинилась. Підхопив донечку свою, цілував, підкидав вище голови.

— О дитя моє!

Мати й дружина обіймали його за плечі, припадали до грудей і устами тягнулись до його уст.

Батько стояв біля воза, і йому бриніли сльози на очах. Та він схаменувся і почав випрягати коней, ставити їх до воза, щоб пожували трави. Василеві все здавалося святковим, хоч відразу впало в очі: Антоніна, Антося, Тося вихудла, мало не світиться. Але ж очі, усмішка і голос такі ж, як були. У мами тільки голос лишився молодим. Зате Олечка — як пуп'янок, тугенька. Все лепече: «Тато! Татко приїхав!» Часто, мабуть, згадували його, й дитина перейнялась тими згадками, зразу визнала в ньому батька.

— Чого ж ми стоїмо! — нагадала мама.

В хаті за ті роки не сталося змін. Лавка, скриня, постіль, тапчан, піч. А цебра нема. Хлопці виросли, відпала в ньому потреба. Тато сів біля скрині й тим нагадав такий давній і пам'ятливий, мабуть, не для одного Василя вечір (коли йшла мова про трактор). На віддалі років той вечір і за кольором інший став і не такий уже болючий.

— Н-ну, Мотре,— м'яко проказав батько, й мати приязно глянула на нього, Василь же подумав: літа не зробили їх черствими одне до одного.— Давай, Мотре, що там з невісткою вдвох намудрували — офіцер наш таки, чуєте, зголоднів. По собі здогадуюсь.

— Я б спершу, тату, вмився,— опустив Василь Олечку з рук на землю.

— От ми, жінки,— ворони,— вдарила себе руками по стегнах мати, заохкала.— Чому було не додуматись нагріти води!

— До теплої води, мамо, я не звик,— розраджував жінок Василь.— Де річка, струмок чи джерело, там солдат і п'є, і вмивається. Взимку ще краще — є сніг. Тосю,— звернувся до дружини.— Ходімо до криниці.

Надворі — рай. Дерева киплять підзолоченим листям. Над деревами, над тобою небо й сонце. Під ногами твоїми — рідна земля. Ні-і! Звідси нема ні стежки, ні дороги, щоб полишити все це!

Антося ішла попереду, підбігла до криниці, й закурликала корба, опускаючи порожнє відро. Як повне відро

Скоріше б уже дід Музика прийшов...

води було на цямрині, задивилася на чоловіка. І досі їй не віриться, що може не в думках, а наяву поторгати свого Василька за буйного чуба, може прихилитися до нього й відчути себе у захистку. Як дитина при матері. Й вона, його зоря, йому всміхається.

— Лий,— попросив.

— Я збігаю за квартою.

— Не треба кварти, Тосю.

Був роздягнутий до пояса, на спині його вона побачила широкий і глибокий шрам — гніздо, де вмостився був уламок від снаряда чи від бомби. Тоді, під Равою-Руською, кипіло, як у пекельнім казані. Обидві сторони били з гармат, строчили з кулеметів та автоматів. Літаки бомбили з неба. Нараз навалилася на Музику ніч. У медсанбаті прийшов до пам'яті від неймовірної тиші, що так настирливо лізла у вуха. Над ним стояла біла тінь. Бачив Антосині очі, але й вони кудись, було, зникли. Потім спав.

Антоніна припала до відболілої рани, заплакала:

— Оце твоє поранення, про яке ти, Василику, писав?!

— Та воно.

Стежкою від хати бігла-котилася Олечка з рондликом у руці, домагалася:

— Я хочу таткові зливати!

— Лийте обидві, любі мої! Ох і радісно мені — ви і не уявляєте!

— Уявляємо! — лила з відра на плечі й щасливо сміялася Антоніна.

— І я уявляю! — пустила з рондлика срібну ниточку води на татові руки Олечка.— Ой! — згадала щось мала.— Бабуся іще раз ворона — забула дати мило! Яке ж то миття без мила?

— Не турбуйся, доню! — стріпнув чубом Василь.— Давайте, дівчата, я вам поллю.

Брав у пригорщу воду з відра, пускав водоспадик на рученята Олечці й на руки Антоніні.

Виглянула з хати стара Мотря, просила:

— Ви вже, Василю, Антосю й Олечко, не баріться! Малай вистигне!

— А соломаха? — подивилася у бік бабусі хитренько Олечка.

...Вість, що прибув з армії Василь Панаса Музики, облетіла не одну хату й не одну вулицю. Тітка Тетяна, сусідка, віталася з Васильком і плакала вголос — із її Іванком він разом ходив до школи. Сорок першого Іван Мельник втрапив у полон, сорок четвертого знову пішов бити фашистів, але й сам поліг смертю хоробрих.

— Похоронка заступила увесь мій білий світ, людоньки!

Рідний батьків брат Калістрат Леонтійович мовчить. Син Петро у сорок першім загинув. На кордоні. Мамина сестра, тітка Параска, ламає руки:

— Стільки людської крові пролито, боженьку єдиний!

Андрій Ярема, тесть, зчорнілий і худий, сидить яструбом. Сам черпнув горя, та ще й вселюдське болить. Посмутнів і Василь. Не війна, так смерть забрала Грицька, Андрійко побував у німецькій каторзі. Після визволення ще служить в армії.

Стара Яремиха, Мотря та Антося намагалися трохи розбурхати посмутнілих гостей, але це їм не вдавалося — пошта у село принесла за останній рік війни немало-небагато — 190 похоронок.

— Але мусимо жити,— підтримав жінок Андрій Гивкович.— Сумуймо, плачмо — таке життя наше, а про завтрашній день думаймо!

— О, то правда, голово!

Пізно ввечері переступив поріг Василь Стадник.

Колишній тракторист був у військовій формі, на погонах мав велику літеру «Т», що засвідчувало його звання старшини.

— Це я, Панасовичу, тебе гукав на Гречаній, а тут поїзд надумав рушати. Як воювалося? Що, офіцер, бачив?

Удвох Василі мали що згадувати. Не забули про черевики і шатун із поршнем. Як пізніше вже Музика віддавав Стадникові черевики, а той не хотів їх брати, відпихався: «Я тобі подарував». Музика настояв-таки на своєму: «Тепер я тобі дарую». І це сподобалося обом.

Андрій Гивкович Ярема ввійшов у азарт, закликав:

— Усі сили на роботу коло землі! Це вона, матінка, годує орача, солдата і міністра!

— Чуй мене, свату! — гукав у вухо Яремі Панас.— Ти, як голова колгоспу, не дрімай і не спи. Стукай в район, іди в область, нехай нам техніку дають.

— Стукав!

— Насіння нехай підкинуть!

— Ходив! Обіцяли! Щось дадуть, чогось і самі не мають. Та куди йти, скажи мені, Панасе, щоб випав дощ?!

— А то я вже не знаю, братику.

...Розходилися перед світанком.

ЯК ПОСІЄШ, ТАК І ВРОДИТЬ

Рано-вранці Василь Музика вибрався із дому, щоб дістатися до Меджибожа. Їхав попутною машиною, випадковою підводою і опинився у самому центрі містечка.

Найперше зайшов до райвійськкомату, став на облік, потім заглянув у машинно-тракторну станцію, і там йому зраділи, як рідному.

Директор МТС товариш Грибський запитав:

— Коли зможете сісти на трактор? Я не кажу про відпустку, яка вам належить.

Музика відповів з армійською готовністю:

— Хоч зараз!

Ще того дня Василь Панасович був у полі.

Поле! Яке воно рідне! І горби, і долини, й ліс удалині. Ходив отут за корівками, потім, будучи їздовим, орав у чотири коні, снопи, які молотили мало не цілу зиму возив до скирти.

А це возили буряки з кагатів на цукрозавод у Проскурів.

Накладав буряків, щоб більше: біля полудрабків ставив їх сторч, тоді вивершував. З площі до бруківки виїхав, правда, з передишками, понукуючи та поганяючи коней батогом. Коненята були не з найсильніших, швидше — навпаки. Але їхав.

Сидів на передку, пісеньку мугикав. Як нараз: хрясь! тріс! Гур-гур-гур! Обламалося заднє колесо, буряки захурчали на промерзлу дорогу-грунтівку, яка стелиться обіч бруківки.

Підводи, що також везуть буряки на завод, далеко попереду. Хто допоможе? Що робити? Поки скидаєш решту буряків з воза, поки прилаштуєш під вісь дрючок, припасений на випадок отакої поломки, та поки доберешся до стельмашні по справне колесо... Отож не було куди поспішати. «Додому,— сказав собі,— встигну». Раптом поряд зупинилася автомашина.

— Гей, дитино! — гукає жінка-водій.— Аварія?

— Що,— буркнув,— не видно?

— Таки видно! Потерпи трохи, я швидко.

Жінка-шофер розвернулася машиною і за півгодини, якщо не швидше, повернулася з колесом, допомогла накласти його на вісь і довантажити буряки, усміхнулася підбадьорливо:

— Тепер їдь!

«Хто ця жінка?» — питав увечері дома тата і маму, розповівши про свою ранішню пригоду. «Просто добра душа,— роздумував батько.— Це тобі, Василю, урок: не лінуйся комусь у біді допомогти!» Цей батьків завіт — на все життя.

Трактор ХТЗ-НАТІ гуркоче й гуркоче, тягнучи за собою сівника. Вчора, позавчора і ще кілька днів тому хоч рілля була підходяща. А то груддя, мов стільці, пирій, наче батоги, та будяччя, та молочай. Стоячи на сівниковій лавці, Григорій Стадник раз по раз вигукує: «Гов! Стій!» — і підносить руку вгору. Потім він подовгу порається біля сошників — забиваються, кляті! От як і землю скалічила війна!

Іван Ярема, Василів напарник, зразу, як стрілися, став допитуватися: «Як там, на фронті? Страшно чи не дуже, дядьку Василю?» І сьогодні знову:

— Страшно на фронті?..

— На ось відро, принеси, Іванку, води — радіатор он скоро заплаче за останньою краплею.

Іван похватом скрутив «козячу ніжку», бо звик до тютюнового диму так, що спить — і папушку або махорку бачить, нашвидкуруч припалював:

— Біж-жу!

Він ішов-біг туди, де озерце. Воно, те озерце, буває і озером. Дивне. З'явиться восени, замерзне на зиму, відсвяткує весну і на все літо зникне під заростями верболозу, очерету й осоки. Та недавно знов нагадало озеро про себе — не побоялося сухих днів і ночей: заголубіло, засиніло та все переливається різнобарвними відтінками.

Та місцина й береги Південного Бугу вважалися не так давно майже непридатними для життя людини. У свій час можновладці засилали сюди бунтівників і непокірних. У болотах і нетрях вони й гинули. Було визнано офіційно: «Гнилі випари прибузьких боліт роблять ту місцевість у гігієнічному відношенні несприятливою для здоров'я мешканців». Після останньої війни завершено меліоративні роботи по осушенню в долині Південного Бугу — від Проскурова до Меджибожа. А озерце — живе.

Іванко побіг по воду, а думки Василеві запитанням своїм розбурхав, розворушив. Страшно на фронті чи не дуже? Та й суть не в тому: страшно — не страшно.

Йшов тисяча дев'ятсот сорок третій рік.

Уже була прорвана блокада міста Леніна, уже було оточено німецько-фашистську армаду під Сталінградом. Після госпіталю Музика ще знаходився у запасному полку — пересильному пункті між лікувальними закладами й передовою. Хто був дужчий, готувалися на фронт. І тут команда: тим, хто пройшов медичну комісію і виявився здоровим,— негайно іти шикуватися перед штабом, звичайною сільською хатою.

Гуртом стояли офіцери, і було ясно: то «купці», ті, що комплектують підрозділи діючої армії. Солдати шикувалися і гомоніли поміж собою:

— Офіцери — танкісти, то що, візьмуть нас до себе?

— А ти не спіши: кого візьмуть, кого й ні!

Один із «купців» тримав папір, очевидно, список потрібних йому бійців. Як пролунала команда стояти вільно, офіцер-танкіст голосно й чітко проказав:

— Соснихін! Ким був на гражданці?

— Мотористом! — відповів невисокий артилерист.

— Крок вперед! Янкович! Ким був?

— Шофером.

— Крок... Авотесян! Ким?..

— Трактористом.

— Крок! Гришашвілі? Крок! Музика!..

Всі відібрані бійці були причетні до техніки. Хто дома, хто на війні. Через якихось півгодини грузовик мчав їх до розбитого полустанка, де поїзди зупиняються на хвилину-дві й гуркотять далі.

Шлях проліг на Урал.

Дні в танковому училищі минали швидко. На передовій і навіть у госпіталі відчуття швидкоплинності часу не було. І не думалося, що і тил живе так напружено, так по-бойовому. Тепер знав: зусилля всього народу й армії націлені на єдине — перемогу над ворогом! Хотілося швидше туди, на фронт.

І ось наказ про випуск, про присвоєння офіцерського звання і посади: молодший лейтенант, командир танкового взводу.

Маршрут — Західний фронт.

...До Сандомирського плацдарму лишалося трохи більше сотні кілометрів. Танки зійшли з платформ, танкісти зайняли свої бойові місця. Їхали, щоб прямо з ходу кинутись у бій.

Іванко приніс воду, залив у радіатор. Стадник порався біля сівника — щось підкручував, зав'язував дротом і все когось невидимого чи, може, самого себе повчав:

— Сіємо раз на рік! Як посієш, так і вродить!

Григорієві шкода запущеної, занедбаної землі. Іванка ось, Ярему, худого, блідого і такого юного, шкода ще дужче! Земля відновить свої сили, людина, коли втратить здоров'я, не придбає уже його ніколи.

Подивився Стадник на хлопця, не втримався.

— Ти,— каже,— такий, ніби з хреста знятий, і палиш цигарки одну за одною.

— Ви що, цього добра, дядьку Грицю, не вживаєте? — сміється Іван.— Бачив я, ви теж посмалюєте!

— Курю, але так, щоб ти знав: одну цигарку по сніданкові, одну після обіду...

— Третю після вечері! — знову сміється Ярема.— Тоді не варто псувати цигарки.

— Правильно,— згоджується Григорій.

Музика слухав, спостерігав за помічником своїм і за сівачем. Ну й балачка! Ярема ще й хизується, що псує собі здоров'я.

— Іване! — підступив до хлопця.— Вивертай кишені з усім добром.

Ярема закліпав очима — такого тону від свого наставника не чекав — і мимоволі дістав пачку махорки, сірники, газету, складену в книжечку. Музика усе це кинув під колеса сівника.

Стадник і собі дістав припасені на цілий день цигарки і теж викинув, сплюнув і поклявся:

— До рота цю гидоту більше не візьму! Поки житиму!

Ярема ж, мало не плачучи, питав у Музики:

— Ви ніколи не курили? Га? Ніколи? Ану, скажіть, Василю Панасовичу.

ЛІГВО

Наприкінці квітня 1945 року гвардії молодший лейтенант, командир танкового взводу Василь Панасович Музика був у головному дозорі розвідки, до якого входило п'ять танків, два реактивні міномети «катюша», чотири протитанкових гармати, два батальйони піхоти. Ішли на Берлін.

Завдання було чітке: розвідати підступи до столиці фашистської Німеччини. При можливості — прорватися у місто й закріпитися.

Посувалися майже наосліп серед тривожної ночі й тиші.

Ні машини, ні танки не вмикали фар. Вдивлявся Музика з башти свого С-1 туди, де належало бути ворожому лігву — Берліну,— але й там не світилося. Усі — від рядового піхотинця до генерала Попеля — були в неймовірній напрузі. Кожної секунди могли натрапити на заслон.

Позаду форсування Вісли, позаду бої і взяття Варшави, що відслонило шлях на каламутну річку Одер, на... той же Берлін. Але темно. І тиша.

На сході почало сіріти небо, на заході, ніби з-під чорної поли велетня-чаклуна, почали витикатися гострі шпилі кірх та будинків. Дозор, ніби прозрілий, заспішив.

— Іванов! — звернувся Музика до механіка-водія.— Газу!

На великій швидкості дозор увірвався у передмістя, покотився далі, зайняв майже два квартали, вибрав позиції для оборони. Отямляться фашисти, вдарять неодмінно.

Так і сталося.

Головні сили, що йшли вслід за дозорцями, були перестрінуті цілим з'єднанням військ супротивника. Зав'язався бій. На дозорців з вікон, балконів, дахів посипалися гранати, кулі, снаряди... Ось виткнулася ціла зграя гітлерівців у мундирах і цивільній одежі. Ті, що били зі схованок, посилили вогонь.

Становище дозору ускладнювалося. Могло те становище стати і трагічним. І це спонукало генерала Попеля, члена Військової ради фронту, викликати по рації на підмогу наших авіаторів. Поява у небі літаків із червоними зірками на фашистів нагнала страху. Навкруги стрілянина припинилась. Тільки в одному із підвалів гарчало радіо голосом Геббельса:

— Берлін зданий не буде! Ми — переможемо!

Музика намагався контролювати хід подій, думки самі собою складалися в стрункий ряд: нині-завтра доб'ємо фашистів у їхньому лігві, настане довгожданий мир, народи Європи і світу зуміють нарешті домовитися, щоб слово «війна» вийшло з ужитку назавжди. Гвардії молодшому лейтенантові уявлялося це благо просто і ясно. Він аж розхвилювався і попросив заряджаючого:

— Петренко! Припали й подай цигарку!

Не встиг командир взводу зробити першу невмілу затяжку, як із-за насипу залізної дороги вискочив німецький солдат із прилаштунком фаустпатрона і... стрельнув.

Танк струсонуло, запахло димом, хтось застогнав стримано й тяжко.

— Вибираймося назовні! — скомандував Музика. На ньому вже горіла одежа.

Заряджаючого Петренка та зв'язкового роти витягнули через люк уже неживих. Механік-водій Іванов кинувся гасити на командирові напівзотлілу форму.

— Де мій планшет?! — оглядався навкруги себе Музика.— Де мій планшет, я питаю? Там заява, рекомендації!..

Іванов крізь дим видихнув:

— Та згорів... планшет...

Отак Музика запалив уперше і, мабуть, востаннє.

...Через дві доби основні сили нашої армії увійшли в Берлін. За короткий час екіпаж Музики був доукомплектований, і в новому С-1 танкісти рушили в бій. Фрідріхштрасе! Вулиця — стріла. Александерплац!! І — рейхстаг.

Бундючна ця будова обнесена барикадами.

З темної діри під'їзду — натовп озброєних. Та вони вже ховаються за стіни, на яких, ніби вилиті з металу, написи: «Берлін капітулірен найн!», «Берлін капітулірен...», «Берлін...»

— Заряджаючий! — гукнув Музика.— Снаряд! Фугасний!

Був ще бій.

І цього ж таки пам'ятного дня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року на куполі будови, проклятої світом, було закріплено червоний прапор. Ось тобі «...капітулірен найн»!

Бійці, офіцери ставили свої підписи на похмурих стінах фашистського парламенту. Розписався і гвардії молодший лейтенант, командир взводу — осколком від снаряда він продер кіптяву до білого, вивів: «Музика з українського Поділля». Хто здатен, хай читає, що ми тут зіграли реквієм Гітлеру і фашизму. Поставив Музика число, місяць і рік — 2. V. 45. Оглянувся — стоїть старий у плащику, з капелюхом у руці.

— Антифашистус! — тицяє дідок себе вільною рукою в запалі груди.— Антифашистус!

— Добре-хорошо-гут! — схвально посміхнувся Музика.

— То останній війна,— крізь сльози казав дід.— Останній!

— І ми в те віримо, товаришу!

Через кілька днів екіпаж Музикового взводу був нагороджений орденами й медалями. В. П. Музика відзначений орденом Червоної Зірки.

ЖАЛИ-МОЛОТИЛИ

А вже й жнива!

...Спливло чотири зими й п'ять весен, як вернувся Василь Музика з армії. Весна, літо, осінь — у полях, взимку — ремонт техніки, викладання при тій же Меджибізькій машинно-тракторній станції на курсах комбайнерів... Час, мовби на крилах, летить у невороття. Ніякі коні його не наздоженуть. Музика наче й не журиться. Комбайн новий, помічник — хлопець кмітливий. Раніше Григорів підводою возив головного агронома. Не раз Музика бачив, як Іван подовгу простоював коло тракторів, комбайнів, і запропонував йому іти в механізатори, взяв до себе помічником. Удвох вони вже котрий день у полях колгоспу імені Чапаєва.

Площа рівна, жито незабур'янене, комбайн справний — і Григоріву закортіло співати. Ну й співай, друже, на здоров'я, радій, коли є чого. Живемо-бо не для одних сліз та смутків.

Як удосвіта виходив з дому, Антося проводжала його до воріт. Узяла таку звичку від свекрухи. І була дуже схожа на маму: голосом, поглядом, ходою. У нестарі свої літа мати полишила цей світ. І біль не вщухає! То хай болить.

І батько змарнів, інших розраджує. «Живим,— каже,— треба жити». Сам згорає, як свіча.

— Василю, глянь! — увірвав спів Григорів і показав рукою вдалину.

Хтось чвалом на коні мчить сюди. Іван одразу зрадів:

— Та це ж Романець!

Голова колгоспу села Шрубків Романець щодня навідувався у поле, оглядав зжату ниву, щось підраховував, перекидався словом-другим із комбайнерами.

— Хлопці, слухайте-но мене!

— Слухаємо! — пригальмував Музика.

— Мені вказали в районі — з поставкою хліба державі не вкладаємось у строки. Я вас прошу: треба вийти у нічну зміну.

Дивиться Романець з-під картузика благально й очікуюче, знає: ніякі вказівки-накази тут зарадити не можуть, механізатори і так працюють на совість. Та все одно змушений просити.

— Подумайте! Не відмовте!

Музика розумів Романцеву безвихідь, намірився заспокоїти його словом згоди, так випередив комбайнера помічник:

— Техніка, дядьку, не витримає!

— Витримає! — запевнив Романець.

— Спробуємо! — гукнув Музика.

— Тоді я — за людьми! Скирта на Чотирику.

Григорів опустив голову — скочив раніше батька... А воно ж і не годиться вихоплюватися, коли є старші. Музика відчув полегкість на душі. Просить Романець — значить, треба. Ти, твоя праця потрібні. Отже, живим таки належить думати про живе! Святі слова.

...Коли роса стала заливати колоски і комбайн загув натужно, почав «давитися», Музика сказав Григоріву:

— Рушаємо па Чотирик! Пора.

Чотирик — місцина в чотири хутірці, обнесена ровами, засаджена сливами, вишнями. Поки добралися, почало почіти. Музика ввімкнув фари.

Під скиртою заворушилися людські постаті — молотильники, видно, вже підчікували, зразу намірились приступати до діла. Романець подав команди комбайнові:

— Завертай осюди! Ще!

Робота почалася: жінки та дівчата одна одній передавали снопи, підручна Романцева розрізала перевесла серпом, і вже він, голова колгоспу, оберемками подавав збіжжя у широкий рот машини.

— Анумо, ковтай! Анумо!

Сходив місяць.

Музика подумав: треба Григоріву поспати. Жінки казали Романцеві:

— Нас ви, голово, не підміните!

Романець на те сміявся:

— Нікого я не підмінюю. Коли обмолотимось, справимо свято врожаю. А поки що...

Він, закіптюжений, втомлений, невиспаний, прагне свята для таких, як сам, чорноробів, хліборобів, хлібодарів... Музика подумав: «Отаких би нам романців побільше!» Не забув і про Григоріва.

— Ти ще не пішов,— спитав,— придрімнути?

— Яке? — підвівся на ноги Іван.— Піду жінкам на скирті помагати.

Бо й справді, кожна — або майже кожна — була цілісінький день при косі, при перевеслі, дала усьому лад дома і занарядилась на всю ніч та ще до якої роботи! І день, звичайно, почнеться із праці та клопотів. То чи витримають їхні душі й тіла?

— Ми-то звичні,— бадьоро відказали жінки.— Ви ж, хлопці, з ніг попадаєте.

Сміялися.

Потім зринула пісня. Крізь місячне сяйво неслася вона понад землею у світи:

Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький,

Помандрував з України козак молоденький.
А як їхав, шапку зняв, низенько вклонився...

Комбайн, ковтаючи колоски й стебла, гув сито.
...Ранок настав раптово.

БРИГАДИР

Директор МТС Грибський покликав Музику до себе в кабінет, потиснув руку, повідомив:

— Є думка, Василю Панасовичу, призначити вас бригадиром тракторної... у рідні Пирогівці. Потрібна ваша згода.

Музика зрадів. Справді-бо: майже всі літа, відколи оре, сіє, збирає,— все в навколишніх колгоспах, усе довкруж рідного села, де жінка, діти, старий батько... Грибський подумав, що Музика вагається, перепитав:

— То як?

— Згода, товаришу директор.

— Тоді домовились.

Як зачув старий Ярема, що зять Василь назначається у Пирогівці бригадиром тракторної бригади, вигукнув майже в розпачі:

— Тільки його мені тут не вистачало! З чужими ладу не годен звести!

Андрій Гивкович війну пережив у евакуації, в Казахстані, де також очолював немале господарство, отож щодо появи у колгоспі «Зоря» зятя-бригадира мав рацію: непорозумінням, чи то пак — гризні, бути! В колгоспі три тисячі вісімсот гектарів орної землі, а техніки мов кіт наплакав, тямущих орачів-сівачів пошукай удень зі свічкою — не порадієш і зятеві.

Техніка!

Трактори, сівалки, культиватори, плуги відремонтовані абияк, про людське око: були строки, рук не вистачало. І механізатори в бригаді різні — далеко не одного віку, досвіду й совісті. Та прийняли бригадира без єхидства. Тут і почалося...

— Давайте, хлопці, послухаємо, як працюють мотори,— запропонував Музика, але жоден трактор не завівся.— Перемацайте кожну дротинку! — наказав.

— Треба буде, заведемо! Не зараз же в поле!

— Вважайте, що зараз!

Механізатори вдавали, що стараються. Сам же бригадир брався за ключі, молоток та зубило й допомагав тому чи іншому трактористові. Не одну деталь треба було поміняти. Мчав у Меджибіж, діставав, що треба, і знову брався за ключі... Механізатори і собі щиріше поставились до своїх обов'язків.

Дні весняної оранки минали швидко, все йшло начеб непогано. Та одного досвітку, бачить Музика, стоїть Андрій Гивкович посеред поля на пагорбку. Високий, з непокритою головою. Підняв старий скалічену ще в громадянську війну руку й кличе:

— Господарі-орачі-і! А йдіть-но сюди-и!

— Що, тату? Що трапилося?

— Він ще питає!

Прийшли-прибігли механізатори, переглядаються. А Ярема до Василя:

— Хто, розумний, наслав тебе на мою голову? Хто навчив тебе сліпоти, щоб ти не бачив, хто як оре? Кажи мені: хто-о?!

— Та не кричіть! — підвищив голос і Музика.

— Тут заплачеш, не те що розкричишся! Ходіть-но всі за мною! Та швидше, а голови опустіть!

У розлогому видолинку між трьома пагорбами зорано. Начеб і зорано... З-під тонюсіньких скиб стирчать торішні будяки, осот, пирій, а то й перекотиполе, прозване «заячим холодком».

— Що це таке, сину Васильку? — вже знеможеним голосом питався Ярема.— Рілля це, переліг чи пустиня?

Ще нижче опустив голову тракторист Олександр Мельник:

— То я орав, дядьку Андрію.

— Га? Василю? — зовсім тихо допитувався Ярема.— Намірився ти пустити мене з торбами попід чужі тини?

— Сашко переоре, тату! За свій рахунок.

— Переоре. А чи наздожене втрачений час? — Андрій Гивкович знову гримів низьким своїм баритоном.— Ви всі знаєте, що таке втрачена хвилина? Так можна вік свій загубити! Нумо, бігом кожен до свого діла! Пороззявляли роти.

Ярема, не вибираючи стежки, побрів полем. Олександр підбіг до Музики, мало не плачучи, клявся:

— Я винен — хотів більше гектарів нагнати. Була ніч.

Музика, завжди урівноважений, на цей раз скипів:

— Що, по-твоєму, після такої оранки вродило б? Іди, орачу, з очей!

— Панасовичу!

— Йди, кажу!

...Об'їздив усі поля, де були механізатори, провідав машинно-тракторну, а заспокоїтися не міг. Ну й Сашко! Ну й Мельник! З фронту з нагородами прийшов, а тут... І себе Музика лаяв. Можна, врешті, було вночі заглянути й до нього, Сашка, в цей видолинок. Такого б не трапилося.

Під обід сюди, на клин, ораний Мельником, прибули директор і начальник політвідділу МТС, перший секретар райкому партії. Покликали механізаторів. Сашко стояв, мовби перед стратою, блідий і безпорадний.

«Хто їх поскликав? — гарячково думав Музика.— З поля, здається, ніхто не відлучався». Андрій Гивкович повів мову стримано:

— Я вас, товариші з району, поставив до відома, яких

Жнива закінчилися повною перемогою.

Хороша робота — хороший врожай.

і цього року маю орачів-сівачів разом із їхнім бригадиром. Ви побачили, як вони люблять землю-матінку! Неважко уявити, чим вона, рідна земелька, за нашу любов нам і віддячить. Неврожаєм! — уже кричав Ярема.— Тільки недородом!

Андрій Гивкович уже не підбирав слів, почував себе кревно зобидженим і ображеним — вивергав із себе наболіле. Йому дошкуляли невпорана земля, майбутні мізерні врожаї, а найдужче — людська байдужість. Музика очікував нагоди вставити кілька слів, трохи пом'якшити розмову. Та заговорив перший секретар райкому партії Ящук. Про совість і дисципліну.

— Уряд і наша партія роблять усе, аби життя радянського народу поліпшувалося! Чому ж ми самі цього не хочемо?

Грибський і Гусєв не стали затримувати механізаторів. Тоді Ящук пообіцяв по догані директору МТС і замполіту.

— Ви не тільки адміністратори, а й вихователі.

Ось як усе обернулося. Ярема тільки розвів руками.

...Вже райкомівська машина заховалася за пагорбами, вже сам накрутив на мотоциклі не одну сотню метрів, а у вухах відлунювало, посилювалось: вихователі!..

За вечерею радився з Антоніною:

— Бачу, не вийде з мене справжнього бригадира та ще й вихователя.

І оповів дружині про Сашкову оранку, про весь прожитий день.

— Та це добре, коли є сумнів,— скуйовдила Антося чоловікові чуба. Говорила пошепки, щоб не побудити дітей, не розбуркати свекра: переживатиме батько.— Будеш,— запевняла,— старанніший, вимогливіший. То не найгірші риси: старанність і вимогливість, ну, не тільки до підлеглих. А те, що начальство завітало, непоганий знак: запам'ятають краще тебе й тата,— уже сміялася недзвінко — одними губами та очима.— Їм, начальникам, ім'я твоє, може, доведеться називати з трибуни, то знатимуть, хто за тим іменем.

Такого від Антосі не чекав: розсудливо, урівноважено виклала так, ніби сама все чула та бачила.

— Грибському і Гусєву догани через нас, недбайлів!

— Не мені судити,— сказала Антося тихо.

А Василеві хотілося, щоб вона обурилася, звинуватила не лише Сашка, а й батечка свого.

— Ніколи не подумав би я, що татуньо наш може отак підсунути порося — накликати на когось неприємність!

Тільки що іскриста і запальна, Антося відповіла покірно й стримано:

— Батька ти, Васильку, просто ще не знаєш, і тобі треба... поспати.

ТЕПЛО ДОВІРИ

Яремині нарікання на механізаторів, на бригадира перед відповідальними товаришами зробили не погану, а навпаки — добру справу: машинно-тракторна станція підкинула у Пирогівці нової техніки, назначила Музиці помічника.

Якось Лановий, помічник бригадира, звернувся до Музики:

— Позич мотоцикла, сьогодні в МТС політзаняття.

— Будь ласка, їдь, набирайся знань,— на те Василь Панасович, а сам наче пошкодував, що не буває на тих заняттях, сказано ж: вік учись!..

Не раз уже Музика намірявся погомоніти з Гусєвим — то нагоди не було, то часу, то не наважувався турбувати людину. Тепер надумався:

— Почекай, Григорію! Поїдемо разом.

...До початку політзанять було ще трохи часу. Заступник директора МТС по політичній частині Гусєв перебирав у себе в кабінеті якісь папери, напевно, готуючись до лекції.

Музика постукав, переступив поріг.

— Добрий вечір, Олександре Сергійовичу.

Замполіт підвів голову, усміхнувся. Відповівши на вітання, він запропонував бригадирові сісти.

— В ногах, кажуть, правди нема.

Наготовлені для розмови слова кудись раптом поділися, і Музика гарячково думав: з чого почати? З того, як горів у Берліні чи як перед виходом у дозор давали йому рекомендації у партію командир полку, сержант-земляк і ленінградець Дніпрук? І ті рекомендації, автобіографія з планшетом згоріли...

— Я слухаю вас,— нагадав про себе Гусєв.

— То діло непросте,— заговорив Музика.— Я про партію. Знаєте, Олександре Сергійовичу, коли я міг стати комуністом?

Замполіт підвівся з крісла, глянув з приязню на Музику:

— Уявіть, для мене це не секрет.

Василь Панасович запитально глянув на замполіта.

— Гортав я вашу особову справу, Музико, перед тим, як ви мали викладати на курсах комбайнерів. У біографії своїй ви згадували, як у Берліні...

— Так-так, Олександре Сергійовичу!.. Все згоріло!

— Але я помилився, Василю Панасовичу.

— Це — в чому?!

— Знав, що прийдете, думав, це вчините раніше.

Музика посмутнів, стиснувся в кулак і вже не знав, що робити. Встати і йти геть? Гусєв відсунув рукою якийсь шелесткий папірець і додав:

— Рекомендації ви можете зібрати заново. Я вам вірю. І ще одно. Зовсім не про те, що ми говоримо.

Олександр Сергійович глянув на папір, обронив сухо і різко:

— Анонімка. На Музику та його тестя.

— На мене і на Андрія Гивковича? Можна поглянути?

— Дописувач турбується: ви, бригадир, і Ярема, голова, як родичі, разом і завалите господарство. Одного, доцільніше Ярему, слід звільнити з посади. Ціль анонімника мені зрозуміла: Ярема не дає анонімному авторові розперезатися до останньої дірки. Та ще й хитрує цей автор — не надіслав творіння своє у райвиконком, у райком партії, а в МТС.

— Наївного вдає,— припустив і таке Музика.

— Ну, гаразд,— Олександр Сергійович поклав папір, весь заліплений друкованими літерами, на попільничку й припалив сірником.— Туди йому дорога! Оскільки — анонім.

Замполіт дістав з верхньої кишені кітеля годинник-цибулю. Музика зібрався іти. Гусєв подав руку:

— До зустрічі. На все добре.

Очікував на Ланового, а з голови не йшов той анонімний лист. У дорозі запитав Григорія Григоровича, чи бачив коли-небудь він анонімку, чи стикався з подібною підлістю?

— Чого ти про таке, Василю?

Музика зізнався, що втрапив анонімнику на зуби.

— Он як! — вигукнув Лановий.— Мені вже третій лист прийшов поштою. Друкований від руки.

— Та ну?! — здивувався Василь Панасович.— І не жартуєш?

— Серйозно. Радить анонім придивлятися до Яреми.

— Слушна порада,— зауважив Музика.

Настрій, навіяний анонімкою, був нетривкий.

Вітерець, що наростав із швидкістю мотоцикла, освіжав голову. «Я вам вірю»,— згадалося сказане Гусєвим. І Музика відчув, як потрібні людині довіра, тепло.

ЯК НА ЕКЗАМЕНІ

Лановий рекомендацію для вступу в партію дав без усяких розмов.

Юхим Тимофійович Кошельник, голова сільської Ради, фронтовик, відверто зауважив:

— Давно пора тобі, Василю, бути в партії.

А як бути з третьою рекомендацією, коли в селі, крім Антосиного батька, поки що комуністів немає?

Андрій Гивкович ішов полем.

Босий, без картуза.

Поле для Яреми — ним самим освячений храм. Тут усі його прикрощі й болі, радощі й надії. Тут босоніж почуваєшся краще, ніж взутий був би у королівські пантофлі, а на голові мав корону.

Ярема іздалеку примітив зятя, йшов йому назустріч. Суперечки і сварки не роз'єднали їх, лише наблизили їхні, власне, не їхні, а громадські інтереси. Один почувався батьком, другому приємно було усвідомлювати себе сином.

Андрій Гивкович, як завжди, вітався першим.

Він, худорлявий та високий, чимось нагадував запорізького отамана, що, повернувшись із вдалого походу, поскидавши із себе вояцькі регалії, оглядав ниву, яку і орав, і сіяв, і збирається на ній жнивувати. Постать Яремина випромінювала не просто радість, а радісну впевненість — жита-пшениці ростуть буйні, проса-гречки набираються золотисто-білої снаги, буряки й картоплі такі, що хоч у кіно їх знімай з жайворонками в небі, з деркачем в осоці...

— Вродило цього літа,— каже Василь і додає на батькове щире вітання:

— Доброго дня і вам, тату!

Ярема, чутливий до чиїхось настроїв, примітив зятеву пригніченість.

— Ти, сину, чимось стурбований! Переді мною не крийся.

— Як мені не турбуватись, тату? Вирішив поступати в партію — нікому третю рекомендацію дати. Хіба ви...

— В партію? — перепитав майже механічно Ярема, ще він був під враженням од квітучої землі, од присутності спокою і єдності із цілим світом.

— Ага, сину! Рекомендацію. А те, що тесть даватиме рекомендацію, не перечить партійному статуту? Здається, ні. Таки — ні. Не перечить.

По кількох днях згодом комуністи й безпартійні Меджибізької машинно-тракторної станції зібралися у Ленінській кімнаті на чергові відкриті партійні збори. Василь як не намагався стримувати хвилювання, та це йому не вдавалося.

«Не міг,— картав себе,— придумати для заяви інших, переконливіших слів, ніж: «прошу», «зобов'язуюсь бути», «обіцяю»... А може, інших, бо й ті вагомі, не треба?»

— Іди...— Тут голова зборів себе поправив: — Ідіть, Василю Панасовичу, розкажете присутнім, як раніше жили, чим займаєтесь зараз, одним словом, послухаємо вашу біографію.

— Ми його знаємо з пелюшок! — подав хтось голос із глибини зали.— Давай голосувати!

— Знаєте — добре! — заперечив Гусєв.— Але це не може змінити існуючого порядку, товаришу! Хтось, може, і не знає, про кого мова. Отак.

— Я розкажу,— стріпнув чуприною Музика і тим ніби ствердив: я весь перед вами.

Оповідав про батька-матір, школу-семирічку та як був біля коней, як став механізатором широкого профілю, як воював та як після демобілізації знову сів за кермо трактора.

Насамкінець не втримався, щоб не розказати про лицедійства Семена Тихоновича Шандри і майже з викликом закінчив:

— І тридцять центнерів зерна з гектара не межа, а буряків — чотириста, а то й п'ятсот!

— Оце нам і потрібно! — вставив Грибський.— Вважайте, Музико, що екзамен ви склали, але при умові, що такий урожай «Зоря» виростить.

Був у піднесеному настрої, пообіцяв:

— Таки виростить, товаришу директор МТС!

Григорій Лановий, як рекомендуючий, говорив про Музику неквапом, вирізьблюючи кожне слово, бо вважав: усе, що він сказав і скаже,— цікаве й важливе.

— Василь Панасович у бригаді всім нам — як учитель учням у школі, як батько у сім'ї. Проста штука, товариші, залити в бак солярку, в радіатор воду, завести мотор. Якщо він вам заведеться! Бригадир же скаже тобі: «Ти раніше помацай кожен гвинтик, заглянь до кожного вузла, потім хапайся заводити. Якщо мотор після ремонту — не перевантажуй».

Все це ми знаємо. Одно діло, товариші, знати, друге — дотримуватися правил та порядку. На це і натякне вам наш Василь. А то ні з того ні з сього він тебе запитає: «Ти добре поснідав?» Ти йому: «Та не хотілося їсти зранку». Тоді він сердито: «Ану, марш додому, поїж! Я тебе підміню поки що». Отакий з дитинства.

Раз було так. Пасли ми корів на березі річки. Бачимо — хлоп'я плаче. Надумав малий з Бахматовець у наших господарів підзаробити, взявся пастушити.

«Чого ти,— питає Василь,— сльози ллєш? Твій куркуль тебе зобидив?»

«В мене тітка не куркуль,— насурмонився малий.— І яке тобі,— каже,— діло, що я десь торбу з хлібом загубив?»

«То ти, виявляється, голодний».

Одламує Музика кусень малая, дає пастушкові: «Їж і рости!»

Підвівся ставний чоловік у залі:

— Той колишній пастушок — тут! Це був я.

— Не дав збрехати! — зрадів Лановий.— То до чого я веду? Василь Панасович наш останньою крихтою поділиться, виручить у біді.

Кошельник, голова сільської Ради Пироговець, почав свій виступ неголосно, щоб потім найпотрібніші слова проказати сильно й переконливо.

— Музика отакому малюкові,— показував оратор довгопалою рукою зріст дитини,— перший каже «добридень».

— Це від тестя він перехопив першим вітатися ще здалеку! — не втримався знову хтось у залі.

— А що? — підвів кущуваті брови Кошельник.— У Яреми є що перехоплювати і чому вчитися. Тільки я не про науку, а про Василя, шановні товариші. На перший погляд,— Кошельник притишив голос,— Музика ніби й непримітний. Та я можу з усією відповідальністю запевнити: як до чого дійдеться, він може кого хочете присікти, поставити на місце. Навести приклади?

— А може, досить?

Ярема зачитав рекомендацію, не добавивши від себе ані слова.

На перерві Музику вітали механізатори — первинна партійна організація машинно-тракторної станції голосувала за нього одностайно. Дякував товаришам і хвилювався: попереду ще парткомісія, бюро райкому.

— Хіба ти не пройшов сто комісій на фронті? — розраджували його.— А сівба, оранка, збирання — не комісія?

СІЯЛИ КАЧАНИСТУ

Строки сівби збігають, дні за днями летять, як птиці. Трактор на сімдесят п'ять кінських сил бавиться із одним культиватором. Прикро на душі. Цього культиватора четверо, нехай шестеро коней тягали б не захекавшись. Решта енергії вилітає з димом у повітря.

— Грицьку! — гукнув Музика свого помічника і виклав йому свої міркування щодо трактора, культиватора і кінських сил. Тоді спитав: — Чи не можна тут щось придумати?

— Ти вже, Василю, придумав,— заусміхався Лановий.— Коли питаєш, то придумав! Хіба я тебе не знаю?

— Дивись,— бригадир прямо на дорозі накреслив прямокутник.— Оце трактор! — Потім провів позаду «трактора» довгу риску.— Це — балка на колесах. Балку, або вісь, ми назвемо зчепкою.

— До зчепки,— підхопив Лановий,— прикріпляємо два культиватори.

— Не два, а три! І щоб не було між ними пустих смуг. середній культиватор має знаходитися трохи позаду від крайніх. Ясно тобі? — весело запитав бригадир.

— Як у божий день!

Біля колгоспної кузні Музика і Лановий мудрували над кількаметровою балкою майже до вечора: прилаштовували до осей колеса від списаного кінного сівника, припасовували металеві посмичі. А вдосвіта трактор ДТ-54 впрягли у три сівники. За зміну було засіяно площу в три рази більшу, ніж учора. Механізатори тільки прицмокували язиками: таки має голову наш Василь!

Ярема ходив полем, вишукував «гріхи», та, не знайшовши їх, потиснув руку зятеві, прорік:

— Спасибі, сину!

Грибський, дізнавшись про таке нововведення в Пирогівцях, розпорядився, щоб кожна тракторна бригада змайструвала зчепку для сівників. Музиків пристрій швидко набув застосування в інших районах області. Про цей винахід писалося у пресі, звучало по радіо. Думку сільського раціоналізатора підхопили спеціалісти, й незабаром подібні осі на колесах з'явилися повсюдно.

...На сівбі кукурудзи виникли несподівані труднощі.

До сівників МТС дала мірний дріт з гудзами через кожних сімдесят сантиметрів. Цей дріт механізатори пропустили крізь пристрій біля сошників у сівалці, натягнули на всю довжину посівного поля.

Площа чималенька, сівалка одна. Музикова зчепка на три сівники тут пригодитися не могла — три дроти вздовж площі не протягнеш.

Щоб налагодити сівбу одного агрегату, потрібно на всій площі троє людей, окрім тракториста і сівача. На краях поля повинні стояти по одному й третій посередині. Квадрати мусять лягати несхибно — сімдесят на сімдесят сантиметрів. Щоб можна було посів обробляти технікою.

— Ото сівба! — шкребли потилиці сівачі, бо стільки гаяли часу на ті квадрати. На горбах — то взагалі їх не дотримаєшся.

Бригадир тракторної, як то говориться, і днював, і ночував у полі. То на одному кінці лану стояв, то на другому — біля лебідки, ручної корби, то посередині тримав цей мірний дріт.

Одного дня сіяли кукурудзу в урочищі Редькова.

Поле рівне, рілля — як на грядці. Музика крутить лебідку, колгоспний агроном Василь Євдокимович Стадник розминає пальцями грудку землі — то вже справжня посівна, коли грунт прогрівся та й вологи досить.

Нараз підкотила машина з немісцевими номерними знаками. З машини вийшло двоє. Василь Панасович упізнав першого секретаря обкому партії, другий чоловік начеб когось нагадував. Та кого?

Ті підійшли, привіталися. Незнайомий назвав себе Дем'яном Сергійовичем. Ага! Тепер Музика знав, хто це. То ж Коротченко, Голова Президії Верховної Ради України! Дем'ян Сергійович попросив дозволу глянути вздовж мірного дроту.

— Будь ласка! Будь ласка!

Невдовзі Коротченко вигукнув:

— У вас дуже точний квадрат! — І до секретаря обкому: — Ось так і треба сіяти, товаришу Бегма! Бригадир, видно, тямущий хлібороб.

— Один із кращих механізаторів області, Дем'яне Сергійовичу!

Василь Андрійович Бегма бував у Пирогівцях, знав багатьох, і його тут знали і як учасника партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, і як партійного керівника, людину доступну й просту. Завжди був уважний до сівачів, розпитував, радив. Музика не втримався і заговорив, начеб ображений на когось:

— Не посварились би стебла кукурудзи між собою, коли б квадрати були щільніші й не такі точні, через що стільки мороки. Вужчі квадрати дали б кукурудзі ріст угору, буйніше листя. Бо не лише зерно нам потрібне.

— Ви так гадаєте, товаришу? — зацікавлено глянув Дем'ян Сергійович на бригадира.— Чи... переконані?

— З досвіду. Де густо, там не пусто.

— Хвалю! — приязно усміхнувся Коротченко і додав:— Молодці ви, пирогівчани! Щодо квадратів — не гудьте їх, але й на них не моліться. Ви ж найближче до землі, вам видніше.

Музиці стало легко на душі,— звичайно, їм видніше, ніж комусь у кабінеті в районі чи в області. Вказувати легко: сій те, сій там, сій тоді. Земля не чистий аркуш паперу.

Коротченко дивився на суміжну площу — там жінки проривали буряки. Дем'ян Сергійович звернувся до Бегми:

— Ходімте, Василю Андрійовичу, до жінок. Як був я малий, проривав, полов, підгортав.— І вже до сівачів: — Вибачте, що затримали вас у таку пору.

ГОРОХ ІЗ ФАЦЕЛІЄЮ

Дядьки-сівачі собі очі видивились.

Горох, перемішаний з фацелією, засипаний в сівники, все оглянуто, а Івана, тракториста, нема та нема. Примчав на мотоциклі Музика: нема Івана? Де ж він, Ярема? Де?

— Може, трапилась яка біда!

— Мо', захворів?!

Музика мав намір подивитися, що тут та як, і мчати далі,— в Широкій долині хлопці орють, та ще треба змотатись у Хмельницький на склад... Ступив, заклопотаний, до трактора.

— Підміню хлопця — щось таки трапилось. Іван ретельний.

Трактор поволік за собою сівники.

Невдовзі замаячила постать Івана Яреми.

Музика приглушив мотор, зійшов на ріллю. Від Яреми гидко тхнуло горілчаним перегаром. Сам блідий, усміхається так, ніби плаче.

— Ну й ну! — сплюнув спересердя бригадир. З докором: — Де так набрався, невдячний батьків і мамин сину? Відповідай.

...Виявилося, проводжав товариша до лав Радянської Армії. Тільки зайшов на подвір'я, як його підхопили — від воріт, та до намету, та за стіл:

— Штрафну Яремі! Хай знає, як припізнюватися!

— Я не п'ющий! — просився Іван.— Не... п'ющий!

— Ігор, вважай, вже на армійському хлібі, а ти за його службу випити не хочеш? І не соромно?

— Та чому, але... Хіба трошки, хіба...

— Пий до дна! Пий до дна!

Налили ще, потім — іще... Його напували міцним чаєм. Лише вранці вибрався на дорогу, під'їхав автобусом і оце... прибіг.

Лаяти, совістити, гнати хлопця до струмка, щоб умився? Все одно до трактора отакого й підпустити боязко.

— Ступай! — прикрикнув Музика.— Зараз же ступай додому й проспися! Тоді... вже поговоримо!

— Єсть! — усміхнувся Ярема, невміло козирнув, повернувсь кругом і, зашпортуючись на рівній дорозі, поплентався геть. Ще оглянувся, спробував заспівати, але передумав, лише махнув рукою.

Трактор начеб відчував Музиків настрій, гуркотів рівно, біг шпарко, та думки бригадирові поринули у далеке минуле...

Весілля було на тім краю села.

Кому не цікаво подивитися на молодих? Василька вабили мідні труби й скрипка в руках верткого дідуся.

— Музикантом будеш? — спитав хитро дідусь.

— Б-буду,— відповів несміло Василько.

Тут підвернувся якийсь дядько з графином та склянкою. Заходився дядько вгощати навіть малечу. Хлоп'яки та дівчатка, пирснувши, гайнули за тин. Василька дядько притримав за руку, налив сивухи в склянку.

— Пий, хлопчику, воно гірке тільки зразу.

— Вип'єш,— улещував дідок,— скрипку дам потримати.

Не випив, але трохи ковтнув. Сльози потекли з очей, всередині занудило, в голові запаморочилося.

— Га-га-га! — реготав дядько.

Дідусь враз змінився,— став серйозним-серйозним,— і скомандував музикантам, щоб грали. Ті гримнули задьористу польку. Гук труб і гуркіт мотора приглушили гіркоту в роті.

А хто це прошкує в білій полотняній сорочці, в таких же білих полотняних штанах? Браславець! Василь упізнав Івана Тодосовича, колгоспного пасічника. Іншого одягу пасічник не визнає. Та й бджола не любить кольорів темних, істот волосатих. Це їй нагадує одвічних грабіжників пасік і бджолиних гнізд — ведмедів та, напевно, і людей.

— Зупинись, Васильку! — махає рукою старий.— Ніяк тебе не вловлю. Тут був, там був — і вже нема. А так треба поговорити...

— Що, дядьку?

— Техніка твоя мені потрібна, Панасовичу! — Дід не просив, а начеб наказував.— Техніка!

— Город зорати?

— Бджоли хочу спровадити до Кармалюкового лісу.

Бджоли — як без них? Мед — найцінніший харчовий продукт. Мед і прополіс — цінні ліки. Віск потрібен промисловості. Не обійтися без бджоли і соняшникові, й гарбузові, й садам!.. А якщо бджола погосподарює на плантації, наприклад, гречки, врожай збільшується майже на третину.

Голову колгоспу за врожай зернових питають, та ще й як питають! Про пасіку згадується лише у зведеннях та звітах.

— Буде вам техніка, дядьку!

— Дякую, бригадире. То я пішов.

Подаленів Браславець — а душу Музиці розтривожив. Мало ще у нас вдумливої повсякденної праці. Запропонував же хтось горох сіяти з фацелією! Підсів фацелії до гороху збільшує кількість комах, які харчуються нектаром, і такі підсіви не доводиться обробляти отрутохімікатами, від яких, до речі, гине й бджола!.. Стебло гороху в суміші з цією травою — фацелією — не вилягає, полегшує збирання врожаю.

...Сонце котилося уже не догори, а вниз — у терпкі долоні Кармалюкового лісу. Вдалині з'явився Іванко Ярема, поспішав до бригадира.

Повсякденна одежа на хлопцеві почищена, всі гудзики, яких не вистачало, пришиті. Передумав бригадир «вивертати» душу юному механізаторові повчанням, вичитуванням та напучуванням, відчув: не потрібно зараз ні

гучних, ні тихих, в'їдливих слів. І згадав Музика Іванкову матір, здогадався, хто переболів за нього.

— Я буду на сівникові,— глянувши в очі Іванові, сказав Музика, як звичайно, по-діловому й просто.

Ярема промовчав, бо очевидним було: хоче Василь Панасович пересвідчитись, як почуватиметься тракторист за кермом. А він уже з-за керма гукнув:

— Більше ніколи так, Василю Панасовичу, не підведу!

ЧУЮ ТЕБЕ, ЗЕМЛЕ!

Їхав. Мотоциклом.

Засідання бюро колгоспної партійної організації проходило оперативно. Комуністи підбили підсумки врожаю нинішнього, 1965, року, обговорили виконання планів, соціалістичних зобов'язань. І все те торкалося його, Музики. Бо як же інакше? Ти бригадир тракторної, відповідальний за всі ланки роботи — за оранку, за сівбу та збирання врожаю. А вродило цього року чимало!

І тракторна бригада сьогодні не та, якою була дванадцять років тому, коли очолив її. Техніки вже вистачає, і механізатори виросли технічно, стали свідоміші, грамотніші...

Так роздумуючи, Музика поспішав у Довгу долину, де працювали на оранці його хлопці.

Мотоцикл викотив на асфальтівку, промацував снопом світла дорогу.

Оця дорога нагадала йому немало. Бо чиї тут вози не скрипіли? І чиї коні не іржали? Скрипіли й рипіли дерев'яними осями ординські халабуди, литовські й польські карети й підводи... аж до кованих гарб і броньованої техніки Гітлерової... Ще зараз можна чуйним серцем вловити багатотисячний тупіт орд кримських татар і криваві яничарські оргії... Пізніше пройшли тут дивізії визвольної Червоної Армії.

А ось і Довга долина купається у сизому мороці.

Хмар нема, і місяць у півкавуна висить прямо над головою. Орють хлопці. Списи світла від фар ніби тягнуть за собою і трактори, і плуги. Бригадир по звуку впізнає ДТ-54, яким оре Панас Браславець, племінник діда-пасічника. Тепер Панас вправно управляє агрегатом. А як уперше виїхав у поле сіяти — осоромився.

Мав Браславець три сівпики на зчепці. На розворотах треба добре дивитися, щоб огріхів, так званих «балалайок», не наробити. Панас, вчасно не розвернувшись, заїхав у посадку.

— Не розрахував,— мало не плакав юнак.

Бригадир кинувся шукати підмоги, зібрав з десяток дядьків. Кожну сівалку відтягали й викочували па ріллю. Добре, що сошники були виключені. Минулося...

Тут і Бойчук оре. Було щось подібне і з ним, тоді механізатором із кількамісячним стажем. При міжрядковому обробітку буряків не міг ввести трактора у міжряддя. Мотиги підрізали буряки. Музика несамовитів.

— Голова і два вуха! — кричав.— Ти ж тих буряків другий раз сіяти не будеш! Таки не будеш! Бо коли б і сіяв, який із тебе сівач!

— Не виходить у мене,— безжурно відбалакувався Іван.

Мусив учити:

— Ти нахилися до землі, до рядків! Як будеш входити у загінку трактором, придивися, щоб кінець буфера був точно посередині між рядками.

— Слухаюсь! — струнчився Бойчук.

Іван Бойчук відслужив в армії, навмисне хвацько, де і не треба, козиряв, пересипав свою мову військовою термінологією. Але буряків уже не підрізав. Ось він наближається трактором.

Василь Панасович підніс руку. Як Бойчук пригальмував, Музика спитав:

— Ти що, не чуєш? Один поршень працює вхолосту!

— Так точно, не чую, товаришу бригадир!

— Діставай ключі.

— Темно, смію доповісти, товаришу!..

— А коли б це на війні?!

— Там би я миттю.

— Давай-давай!

Як мотор запрацював рівно, з великим запасом потужності, Бойчук гупнув підборами, козирнув і проказав:

— Не трактор — годинник!

...Механізатори люблять, коли їх провідує бригадир у полі. Ввечері або вночі — особливо. Він появиться, про щось запитає, щось порадить чи новину яку принесе. Як ось зараз оповів: зернові цього літа вродили так, як ніколи раніше.

І сам він, бригадир, почував душею потребу з'являтися там, де виконується якась робота. Будь-яка робота хлібороба пов'язана з землею. І вчувається Музиці не лише гук моторів, не лише голоси механізаторів-побратимів. «Чую тебе, земле»,— казав ниві ораній, засіяній, вкритій буйними злаками, буряком чи картоплею.

— Чую тебе, земле!

Додому повертався з легкою душею. Немов висповіданий.

Антося не спала. Як умився, подала йому дзеркало. Вперше угледів у буйночуб'ї нитки сивини, а над бровами — зморшку-борозенку, якої ще зовсім недавно не було.

Антоніна потягнула пальцем по тій борозенці й сказала:

— Ти приїхав з оранки, літа ж і нас орють, Васильку!

— Зате які в нас діти, Антосю! — відповів спокійно, задумливо...

— Ти в усьому знаходиш доцільність, Василю!

— Бо на землі більше доцільності й добра, ніж хаосу і зла, Тосю.

СВЯТО

Звітні загальні збори членів колгоспуназначено на середину дня.

Василь Панасович з дому вийшов заздалегідь — хотів посидіти в бібліотеці серед книг та журналів: завжди відчував потяг до знань, до красного слова... Щирою була його радість, коли заприятелював із байкарем Годованцем. Читав свої байки Микита Павлович жінкам у полі, був у тракторній бригаді.

Не дійшов Музика до бібліотеки — ніби з-під землі з'явився Коваль, парторг.

— Ходімо,— каже Іван Кузьмич,— зі мною. Діло є.

В кабінеті Коваль дістав із шафи аркуші паперу, поклав на стіл перед Музикою:

— Сідай, Василю, викладеш чорним по білому свій життєпис.

— Біографію?! — аж на чоло скинув густі чорні брови Музика.— Для чого?

— Хто, Василю, бригадир тракторної в колгоспі «Зоря»?

— Говори далі!

— Хіба не вона, та бригада, одержала найвищий урожай зернових у районі?

— То й що?!

— Був я в райкомі партії, райвиконкомі. Є надія, що ти, може, станеш... Героєм...

— Яким героєм?! — підвівся Музика.

— Соціалістичної Праці! Яким же іще? Сідай — пиши.

І не чув Музика, як причинилися двері за Іваном Кузьмичем, не чув його кроків під вікном, де колючий сіверко жене поземку, а в садку витанцьовують молоді сливи та яблуні. Мовби молоточком хтось постукував йому по тім'ю: може, станеш... може станеш... Ні! Скоріш, це схоже на жарт. Але хіба таким жартують?

Трохи заспокоївшись, Василь Панасович низько схилився — і на білому полі аркуша твердо й чітко встали перші літери... Здається, нічого не опустив. Як поставив останню крапку, Іван Кузьмич,— ніби знав, коли з'явиться,— забрав написане, продивився і злегка торкнув рукою бригадира:

— Тепер ходімо на збори.

— То ходімо! — підхопився Музика.

Йшли селом і з гордістю роздивлялися нові оселі. А чого варті торговий центр, Будинок побуту, кафе, дитячий садок, що не закривається на віть на зиму!

— Гарнішає наше село, Іване Кузьмичу.

— Та воно ж так і повинно бути, Василю!

Йосип Іванович Войтюк, директор школи, нагадав би і про Будинок учителя. А в самій школі он скільки навчальних кабінетів, спортивний зал, як стадіон, актовий зал.

Ще можна додати, що в Пирогівцях нема жодної оселі під сніпками, майже всі хати — нові. А є не хати, а справжні котеджі на два поверхи.

— Проходь-проходь,— чує Музика вже у розчинених навстіж дверях Будинку культури.— Ти в президію обраний.

А народу — ніде яблуку впасти.

Протиснувся до сцени, як сів за стіл — глянув у глибину залу. Он Антоніна з дочками — Олею, Лідою і Марійкою. І батько прийшов. Бо як же? Від першого дня заснування колективного господарства не обходилися без нього ніякі збори.

Андрій Гивкович, худий і постарілий, теж тут. З Марією Антонівною. Хлопці-механізатори, молодиці та дівчата з ферм, із полів, учителі та старшокласники. Зодягнуті в пальта, кожушки. Цвітуть шалінові хустки, ваблять око сірими тонами пухові оренбурзькі хустки... Біля сцени виблискує мідними трубами духовий оркестр.

Ще до війни Музика у вільні від роботи години грав на кларнеті, на баритоні. Та все менше і менше лишалося часу, аби піти до оркестрантів,— так інколи візьме в руки гармошку, балалайку чи мандоліну...

Іван Кузьмич Коваль відкрив збори. Голова колгоспу Степан Антонович помітно хвилювався. Але приємно чоловікові доповідати про успіхи, дякувати людям за їхню працю. Бо й сам, як то мовиться, не проспав ні провесни, ні літа, ані осені.

Про тракторну бригаду Мацишин оповідав із великою охотою:

— Наша тракторна — то опора, основа усього нашого багатогалузевого господарства! — Оратор глянув на Музику.— Я хочу дякувати Василеві Панасовичу й кожному членові бригади поіменно за чесний, самовідданий труд!

У залі залунали оплески, й оркестр заграв туш.

— Бригада виростила нинішнього року по тридцять п'ять центнерів зерна пшениці на кожному з шестисот гектарів землі! Гороху виростила по двадцять вісім центнерів на площі триста п'ятдесят гектарів, ячменю — по сорок центнерів на чотирьохстах гектарах, кукурудзи в зерні — по сімдесят центнерів!..

Доповідач не говорив — співав:

— Цукрові буряки вродили нам по чотириста п'ятдесят центнерів! Окремі площі дали по шістсот!!

Наведені головою колгоспу цифри Музика знав і до зборів. У зведеннях, оголошених у вузькому колі партійного бюро, вони були якісь начеб холодні, хоч і величні. А зараз ті цифри мовби налилися живою плоттю. Правда, кожен їх сприймав по-своєму. Це Музика відчув, побачив по очах людей — старших, середніх і юних. Той,

хто був свідком і учасником, як гектар землі давав сім—дев'ять центнерів жита і трохи більше пшениці, хто сам збирав у повоєнні роки десять—чотирнадцять центнерів зерна і сто двадцять—сто п'ятдесят центнерів цукрових буряків із того ж таки гектара, усвідомлює, розуміє: пішли ми вперед, та ще як пішли!

Перший секретар райкому партії Іван Миколайович Бондар вручив колгоспу перехідний Червоний прапор.

На закінчення зборів Андрій Гивкович Ярема сказав:

— Нині в нас, дорогі ровесники, діти, онуки,— свято! Щоб ми щороку такі свята мали! Такі, та ще пишніші!

Перший секретар райкому вклонився старому низько і поцілував його. Оркестр грав гучно, на всю потугу труб. Усі в залі встали. Музика подумав і відчув: таку шану людей заробити не так і легко.

ПРОМЕНІ

Ще взимку хлібороб-механізатор снить весною: необхідно провести ремонт техніки — поточний і капітальний. Немалий то клопіт. Музика намірився заглянути до Мацишина в контору: по запчастини з'їздити б, машина потрібна. Іде, вітається Іван Кузьмич, парторг, і:

— Завтра,— каже Коваль,— маєш бути, Василю, в райкомі партії, в першого.

Василь Панасович насторожився, а Коваль весело заспокоїв:

— Анкету викликають заповнити.

— Викликають — то поїду. Все одно треба в Хмельницький.

Вперше Музика зустрівся з Іваном Миколайовичем серед поля. Сіяли ячмінь між селами Пирогівці й Червона Зірка. День був похмурий, могло зібратися на дощ або й на сльоту. Трактори туркотіли голосніше звичайного. На обочині асфальтівки зупинилася машина. До механізаторів, що поралися біля зчепки, йшов стрункий чоловік років сорока. Поруч ступав по ріллі худорлявий юнак.

Підійшли, познайомились, чоловік назвав своє прізвище:

— Бондар.

«Он який ти, наш районний секретар,— відмітив про себе Музика.— Прізвище — звичне». То Мацишин, поспішаючи до райкому, начеб скаржився: «Ох і не терпить Бондар припізнювачів!» То Войтюк, директор школи, оповіщав: «Іван Миколайович, як ми, селюк — розуміє наші клопоти».

Юнак не назвав ні посади своєї, ані прізвища: тиснув сівачам руки і казав: «Добрий день! Добрий день!» Його представив Бондар:

— Ткачук, Василь Григорович, перший секретар нашого Хмельницького райкому комсомолу.

До Ткачука зразу підійшло кілька хлопців, що були на інших агрегатах. Бондар звернувся до Музики:

— По знімку в нашій районці я вас відразу впізнав.

— Виходить, ми вже знайомі!

Бондар заглянув до сівників, підійшов до трактора, послухав, як працює мотор, і запитав механізаторів:

— З чим у вас не ладиться?

Хлопці пожалілися на небо: погода потрібна. Ось-ось знову поллє.

В райком партії Музика прибув до початку робочого дня. У приймальні першого секретаря натовп. Притулився в кінці черги.

— Музико! Доброго ранку! — окликнула завпарткабінетом Ярош.

— Добрий ранок!

Ганна Лазарівна подала Музиці руку:

— Ходімте зі мною! Іван Миколайович просив провести вас, тільки-но прибудете.

Бондар говорив з кимось по телефону. Кивком голови показав Музиці на стілець. Закінчивши розмову, Іван Миколайович подав бригадирові чистий бланк анкети, попросив заповнити.

— Але не спішіть,— застеріг Музику Бондар,— висуваєтесь на звання Героя Соціалістичної Праці.

Музика неквапом вписував потрібні відомості у відповідні графи. Поки дійшов до риски, над якою слід поставити підпис, таки наморочився.

Бондар бачив ті потуги механізатора, усміхнувся, подав руку:

— Хай щастить!

Вийшов з будинку райкому партії Музика якийсь спустошений. Так почуваєш себе після перевтоми чи після душевного потрясіння. І радість може людину втомити. А в душі поволі наростали якась внутрішня сила і впевненість.

На складах запасся потрібними деталями і, їдучи в кабіні машини додому, спокійно, ніби стороннім оком, споглядав поля, на яких відшуміло після війни уже дев'ятнадцять його сезонів.

Рідна вулиця війнула на нього таким теплом, ніби відлучався з дому кудись далеко й надовго. Чого це так? Музиці завжди хочеться поскоріше добратися до своєї хати, почути рідні голоси.

З воріт вибіг Віталик, Олин синок.

Оля народилася в евакуації, де Антося у війну мала в добрих людей притулок. Нині Оля навідалася до батьків з Віталиком і маленькою Людою. Грицько, чоловік, десь у бригаді, біля техніки. Ладить із тестем. Розуміють один одного із півслова. Оля ж — доярка. Любить коло корів поратися.

Віталик ухопив рученям діда за вказівний палець, веде подвір'ям, прибалакує:

— Вилосту, буду тлактолист, як тато, і буду їхати «Білолусом» отак: дл-л-л! дл-л-л!

А це вже й жнива не за горами.

Комбайни ще не пройшли перевірки готовності, не показали себе на пробному виїзді авторитетній комісії з представників партійної організації, правління колгоспу та профспілки.

Справний комбайн — «Колос», «Нива» чи СКК-5 — хвала! Комісія ставить на комбайні літеру «Д», що означає: допускається агрегат до збирання врожаю. Інших літер — а ще є «НД», тобто — не допускається, музиківці не визнають. Та до виїзду ще кілька діб, і механізатори щоранку приходять у парк до машин.

Грицько Лановий чи не раніше за інших прийшов і все поглядає на Музику. І комбайнери перезираються. Грицько Григорович нарешті не втримався — проказав:

— Чогось наш Василь Панасович, як подивитися збоку, дуже загордився.

— Ми знаємо, чого він такий пишний! — загомоніли механізатори. Лановий приступив до бригадира:

— Нумо його в коло!

— Нехай сам скаже! — обступили його з усіх боків орачі-сівачі-збиральники.

Василь стоїть ні в сих ні в тих. Його стали допитуватися:

— Чому, Панасовичу, не признаєшся?

— Надумав тишком-нишком порадіти, та й усе?

Музика оглядає усіх та дивується: в чому признаватися?!

— Він ще вдає, ніби газет не читає!

Ввечері, як прикотить мотоциклом із поля, перш за все має переглянути пресу — газети, журнали, бувають листи. Але вчора добирався додому пішки, бо втрапив під грозу, натомився. То лише ковзнув очима по районці — в руки завжди бере її першою. «Прибузька зоря» ще не подавала зведення про хід підготовки техніки до жнив. І відклав. Тепер оглядайся на боки та вислуховуй глузування.

Он і Коваль, парторг, іде з газетою в руці.

— Ага! — вигукує Іван Кузьмич.— Намніть своєму бригадирові вуха! Такого звання удостоївся!

Музика стрепенувся у здогадці:

— Щось відомо? Є, може, указ?!

Дужі руки механізаторів підхопили його, і здалося, що підкинули мало не до самого неба. Потім — ще раз! Ще! І чув таке незвичне:

— Герой!

— Герой!

Намагався стати на ноги, простягнув руку до Коваля:

— Дай, Іване, газету подивитися.

— Дивись! Читай!

Пробіг очима по рядках, вичитав: «Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці передовикам сільського господарства Української РСР, які особливо відзначились у збільшенні виробництва і заготівель пшениці, жита, гречки, проса, рису, кукурудзи та інших зернових і кормових культур».

Список відзначених чималий. Музика перегорнув газету на другу сторінку. Прізвища, імена...

Внизу чіткими літерами надруковано:

«Москва, Кремль
23 червня 1966 р.».

— Де ж я?! — забігав Музика очима по рядках.— Ма... Мі... Му-зи-ка Василь Панасович, бригадир... І село наше, і район, область. Ніби — я!

— Сам себе ледве впізнав! — сміються механізатори, тиснуть руку.— Маємо вихідний, браття, раз таке діло! Що Герой!

— Був би я Герой, коли б не ви,— заговорив полегшено Музика.— Але раніше робота, опісля свято.

Через тиждень бригадира тракторної бригади з Пировець було запрошено в облвиконком, де йому прикріпили на груди Золоту Зірку Героя Соціалістичної Праці та орден Леніна.

Цього ж пам'ятного дня був нагороджений ще один пирогівчанин — голова колгоспу Степан Антонович Мацишин — орденом Леніна. В Києві, може, в ті самі хвилини одержував орден Леніна за високі врожаї цукрових буряків ланковий механізованої ланки, член Музикової бригади Станіслав Войтків.

По кількох тижнях відбудеться пленум Хмельницького райкому партії. Музику буде обрано членом райкому і членом бюро. Перший секретар райкому партії Бондар, між іншим, скаже:

— Ще один наш земляк, уже дев'ятнадцятий, влився у районну нашу сім'ю відзначених Золотою Зіркою Героя.

Коли будуть удвох, бригадир і секретар райкому партії, Іван Миколайович по-дружньому побажає Музиці:

— Ти, Василю, держи свій курс на ще вищі врожаї!

І в наступні роки зернові, цукрові буряки, картопля родитимуть краще й краще. Ентузіазм механізаторів не знижуватиметься.

А того пам'ятного дня Василя Панасовича дома чекали з нетерпінням. Віталик вибігав кілька разів на вулицю, аж до повороту — нема діда! Поїхав по Зірку і затримався десь. Як же так?

Він же переступив поріг у хвилину, коли всі чимось були зайняті. Розпорядлива Антоніна знайшла діло кожному.

Кинулася перша до свого татуся шестикласниця Марійка, питала:

— Де ж Зірка? Де?

— Та ось! — відхилив полу плаща Василь Панасович.

Золоті промені нагороди засяяли на всю кімнату, підсвітили обличчя присутніх. Віталик зразу видерся дідові на руки. Старий Ярема обіймав зятя і твердив:

— Ми надіялися, сину, що ти оправдаєш наше довір'я!

— Андрію! — вдавано гнівався Панас.— Ти не можеш без отого «ура»: оправдаєш, довір'я.

— Звичка, свате.

Панас дивився на сина, тоді попросив-наказав:

— Підійди до мене, Василю, бо я ніби старший, поцілую тебе за себе та за твою маму, царство небесне їй на тому світі.

Стояли якусь хвилину дід-батько і дід-син. Один висохлий, вицвілий, другий міцний, мов жолудь.

Антоніна цілувала чоловіка в губи і руку. Що їй забаглося цілувати йому руку? Вибухнув правим гнівом:

— Що ти, Антосю? Як старого!

— Не старого — роботящого! — сміялася, як давно колись, і в цю мить була молодою і красивою.

Василь Панасович подумав: оце, мабуть, і є те, що людською мовою зветься щастям. Коли сім'я вся вкупі, всі здорові та раді одне одному.

Степан Мацишин, голова, радів за свого бригадира, порадив Ковалеві зразу зібрати людей, запросити і його, Героя, в Будинок культури. І було зворушливе вітання, щирі побажання.

Увечері хату його заполонили родичі, друзі, сусіди...

Іван Кузьмич, тільки-но переступив поріг світлиці, привітався:

— Де наш Герой? Як себе почуваєш, Василю Панасовичу?

— Незвично,— зізнався Музика.— Аж не віриться, Іване.

Директор школи Йосип Іванович Войтюк і свого не забув, допитувався:

— Уявляєш, друже, виховний момент і ефект? Герой Соціалістичної Праці навідався до дітей у школу! Раніше ти приходив як ветеран Великої Вітчизняної війни, як передовий механізатор-хлібороб... Ти мене слухаєш?

— Слухаю.

— Наші десятикласники складають останні екзамени, саме їм, випускникам, і потрібна порада людини почесної, знаної. От ти і приходь. На видачу атестатів.

— Гаразд, Йосипе! Треба — то треба.

...Видача атестатів зрілості тривала.

Завуч школи Ірина Миколаївна Цалин зачитували прізвища випускників, директор Йосип Іванович Войтюк вручав атестати дівчатам і хлопцям. За столом, заставленим букетами квітів, був і Василь Панасович. Войтюк попросив Музику видавати хлопцям, котрі закінчили при школі курси водіїв автомашин, шоферські права.

Коли і з цим було покінчено, директор школи нагадав Музиці:

— Тепер, Василю Панасовичу, за тобою черга, скажи кілька слів нашим випускникам.

Звернувся Василь Панасович до учорашніх учнів з розмовою про зерно та хліб на столі, про квітку й стежину в полі, дорогу, що веде з дому й приводить до того ж дому.

Слухали уважно. Його розуміли, як закликав любити наше минуле й сучасне.

— Інакше не відкриється нам, друзі мої, майбутнє!

Частина третя

МИ — ЗА МИР!

Земля вже дихала весною.

Музика оглянув техніку, готову хоч зараз вийти у поле, завітав до сільської Ради, а потім рушив до школи. Не побачитися з учнями перед від'їздом до Москви не міг — твердо пообіцяв зайти.

Його вже чекали.

Старшокласники більш стримано виявляли свої почуття. А молодші обступили Василя Панасовича з усіх боків.

Актовий зал вже був заповнений учнями.

— Ми вас проведемо до самої сцени!

За продовгуватим столом — учні. Самоврядування, здогадався Василь Панасович. Навіть директор школи або відсутній, або десь у залі. Хтось плеснув у долоні, потім здійнялися дружні оплески, і в цю мить у дверях появилася учениця-старшокласниця, на рушнику несла великий альбом у червоній оправі.

Музика знав, що в альбомі текст рапорту XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, підписаний учнями старших класів, фотографії та інші матеріали з життя школи.

Учениця хвилювалася, і це хвилювання передалося всім присутнім. Рапорт і звіт партійному з'їздові країни — це не голі слова. Тут шмат історії школи і села. Тут статистика. За цифрами — комсомольці, піонери, жовтенята з їхніми буднями і святами, навчанням і екскурсіями, поїздками в табори відпочинку. А ще: посаджені дерева, вирощені зернові й технічні культури на дослідних ділянках, догляд за тваринами...

Цікавий факт відмітив про себе Музика: минулого літа школярі виростили на своїх «гектарах» урожай зернових вищий, ніж у колгоспі!

У рапорті учні запевняли й надалі вчитися, працювати по-ленінськи. Ще й усно наказували:

— Будете в Мавзолеї Володимира Ілліча Леніна, знайте, Василю Панасовичу,— ми в думках з вами!

— Василю Панасовичу, їдете в Москву на форум комуністів, заявіть там на цілий світ: і ми не хочемо війни!

А після повернення з Москви знову була зустріч у тому ж самому актовому залі. Для Василя Панасовича ставало законом звітувати перед учнями: де бував, що бачив, чому навчився.

РОЗДІЛЕНА РАДІСТЬ

Учні!

Як вони з вулиці примітили його автобус? Тільки-но зійшов з приступців, а вони:

— З приїздом! Добрий день!

— Ви що, мене чекали? І вам доброго дня.

— Та... чекали...

Вертався з Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

— Може, нам щось привезли, Василю Панасовичу? — тупцювали навкруг нього учні.

— Дещо є.

— Ура-а!

Надійшла завуч Ірина Миколаївна. Уроки закінчено, все, що треба для завтрашнього дня, підготовлено. Ішла додому. А тут, на автобусній зупинці — мітинг. Учні допитуються:

— Що привезли, Василю Панасовичу?

— Насіння.

— То давайте!

Мусила втрутитись Ірина Миколаївна: «Видно, Василь Панасович оце тільки з дороги, а ви ж перестріли — як вам не соромно!»

Нічого було робити — завуч запропонувала Музиці завернути до школи. Ще ж протокол на те насіння треба скласти.

В кабінеті Ірини Миколаївни Василь Панасович відхилив кришку чемодана — і на учнів сяйнули золоті літери — грамота! Її удостоївся Музика за врожаї, вирощені бригадою.

За секунду грамота була в руках учнів. Школярі раділи так, ніби їх було нагороджено. Пакуночки з насінням вони теж дістали самі, заглядали в них.

— Ой, пшениця! Яра чи озима?

— А у гречки зернята які великі!

— А це — просо! Ячмінь! Оце що таке, Василю Панасовичу?

— Рис.

— Хіба рис в нас дозріє?

— Треба спробувати, друзі! Зверніть увагу на колір і форму зерен кукурудзи!

— Ціле багатство ви привезли, Василю Панасовичу,— дякувала Ірина Миколаївна Музиці.— Спасибі вам.

Учні щебетали:

— Ми виростимо багато-багато насіння, тоді відпустимо вашій бригаді, Василю Панасовичу. Згода?

Радий був Музика чути ті запевнення, відповів:

— Домовились!

НАСТАВНИК

Гурт юнаків перестрів Музику серед поля. Недавні випускники мусили бачити Василя Панасовича, хотіли перепитати про умови праці в бригаді.

— Добридень! — вітається бригадир.— Яка нагода привела вас сюди?

— Та до вас у бригаду хочемо іти працювати!

...Надходить перше вересня. Музика, на прохання дирекції, проводить у школі Ленінський урок. Наближається День Радянської Армії і Військово-Морського Флоту — Музиці заплановано провести урок мужності. І Дев'ятого травня він тут, серед учнів. В цей день вся школа іде до обеліска загиблим воїнам-землякам. Були і зустрічі, присвячені профорієнтації. Так чи інакше про тракторну бригаду розмов було чимало.

Хлопці обступили бригадира, несміливі якісь, принишклі. У стінах школи почувалися вони майже героями. Майбутніми. Могли бути зухвалі, задерикуваті: прийдеться орати-сіяти — ого який дамо клас!.. А може, чкурнемо у Хмельницький — он майже щодня радіо запрошує на різні роботи. А це переступають з ноги на ногу. Котромусь спало на думку нагадати:

— Та ми з вами, Василю Панасовичу, ніби однокласники!

Був День пам'яті Володимира Ілліча Леніна.

Учні школи вишикувалися на подвір'ї. Всім третьокласникам, а також і Музиці, учні старших класів пов'язали червоні краватки. В той день Василь Панасович став іще раз... піонером. Почесним. І ще більш він зріднився з третім класом «А». Відтоді був його наставником, ніби другим класоводом, а потім — у старших класах — другим класним керівником.

З наставництвом у Василя Панасовича одним класом не обходиться. Він член районного штабу наставників, який очолює Герой Радянського Союзу Микола Плюснін, а ще він член районного штабу Всесоюзного походу молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу.

Щороку буває Музика на молодіжних форумах, на зльотах випускників загальноосвітніх шкіл, що зголошуються працювати в сільському господарстві.

Охоче йдуть учорашні десятикласники в бригаду до Василя Панасовича.

Працює, наприклад, у тракторній бригаді після школи хлопець. Через рік йому в армію. Старається механізатор. Уже й наспів строк призову. Правління організувало за свої кошти проводи. В урочисті хвилини директор радгоспу вручив допризовникові пам'ятні подарунки, щоб згадував побратимів-механізаторів на службі в армії, чув запах ріллі й зерна та щоб звучали йому слова напутні: у школі ти одержав знання, у бригаді зміцніли твої крила для трудового лету, тепер же тобі зичимо оволодіти військовими науками й твердо стояти на захисті Батьківщини і миру!..

— Все, хлопці, в бригаді, як було. Хіба що врожаї підвищуються і відповідно зростає зарплата.

— Ми не за грішми прийшли!

І тут Музика пригадав, що його гнало у Требухівці до трактора. Надія заробити? Ні! Про заробітки і не думалося. Сказав хлопцям:

— Похвально, друзі, що не користолюбство вами керує. А тепер конкретно. Посвідчення шофера, які ви одержали, дають вам право стати помічниками комбайнерів і трактористів.

— Знаємо!

— Тепер подумаємо разом, кого куди прилаштувати.

ДОБРЕ! ЧУДОВО!

Ще затемно він вирушив у поле. Тут йому легше думається, зриміше осягаються життєві проблеми. На душі світлішає від перемін. Прийшов подивитися, як орють недавні випускники.

Над ріллею у просвітленій високості неба зависає підзолочена кулька раннього птаха.

Дивиться Музика, наслухає, потім озивається до себе, до поля і неба:

— Любо тут, ой, любо!

Наближається трактор, юначий голос потішає себе і, не відаючи того, тішить чиєсь неспокійне серце:

Що й у полі криниченька...

Батькова пісня, батькового батька, діда-прадіда!..

Музика підніс руку, і трактор зупинився.

— Як ореться? — питав і хотів додати: сину, онуку. Та хлопець, щасливо усміхаючись, випередив:

— Добре! Чудово!

Це і хотілося почути. Ради тих слів — а точніше, суті їхньої — добирався на поле, підсинене туманом, озвучене моторами. І легко, і радісно йому. А з високого неба висіваються зорі, як елітне зерно.

...Ранок.

ЗМІСТ

Частина перша

Увечері в сутінках 3
Не спалося 5
Ослухався 7
На плугах 9
Шатун із поршнем 13
З висоти хати 18
Дивувався Панас Музика 19
Лис і лисенята 22

Частина друга

Під стукіт коліс 26
Дома 31
Як посієш, так і вродить 35
Лігво 40
Жали-молотили 43
Бригадир 46
Тепло довіри 50
Як на екзамені 53

Сіяли качанисту 56
Горох із фацелією 60
Чую тебе, земле! 63
Свято 66
Промені 69

Частина третя

Ми — за мир! 77
Розділена радість 78
Наставник 80
Добре! Чудово! 82

Храпач Г. Я.
Х90 Чую тебе, земле: Худож.-док. повість: Для серед. та ст. шк. віку / [Слайди Б. А. Коробейникова].— К.: Веселка, 1987.— 84 с., іл.— (Життя — подвиг).

Художньо-документальна повість про Героя Соціалістичної Праці, знатного механізатора з Хмельниччини Василя Панасовича Музику, про активну життєву позицію сучасного сільського трудівника.

Х $\frac{4803010200-179}{М206(04)-87}$ 178.87. 40.7

Литературно-художественное издание
СЕРИЯ «ЖИЗНЬ — ПОДВИГ»
Григорий Яковлевич Храпач
СЛЫШУ ТЕБЯ, ЗЕМЛЯ
Художественно-документальная повесть
(На украинском языке)
Для среднего и старшего школьного возраста
Слэйды
Бориса Арсеньевича Коробейникова
Киев «Вэсэлка»

Редактори *С. К. Тарасенко, А. Г. Костецький*
Художній редактор *В. Ю. Тернавський*
Технічний редактор *С. І. Павлюк*
Коректори *Л. К. Скрипченко, Л. В. Осипова*

Інформ. бланк № 4568

Здано на виробництво 05. 03. 87.
Підписано до друку 18. 05. 87. БФ № 23585.
Формат $70\times108^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 3,85+(0,35)=4,2.
Умовн. фарб.-відб. 6,04.
Обл.-вид. арк. 3,89+(0,24)=4,13.
Тираж 65 000 пр. Зам. 434-7. Ціна 20 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
290005, Львів-5, Зелена, 20.

Ордена Дружби народів
видавництво «Веселка»
засноване в березні 1934 року.

Щороку випускає
240-250 видань загальним тиражем
41 мільйон примірників.

Видає
українську літературу —
радянську і дожовтневу,
літературу народів СРСР
та країн
соціалістичної співдружності,
твори
прогресивних письменників світу.

Перекладає
*літературу з **49** мов народів СРСР*
*і **40** мов зарубіжних країн.*

Експортує
*книги в **128** країн світу.*

Серію книжок «Життя — подвиг»
започатковано в 1971 році.
За останні роки в цій серії
вийшли такі документальні повісті:

БОЛЬШАК В. Г.
Солодка нива. *1984*

ЛИС В. М.
Срібні ключі. *1986*

МАЦЕВИЧ А. Ф.
Над річкою Летавкою. *1985*

ОМЕЛЬЧЕНКО Н. М.
Когда на мостике капитан. *1984*

РУДИК С. Т.
Барвисті кілометри. *1986*

ШКЛЯР В. М.
Під ключем журавлиним. *1985*

20 к.

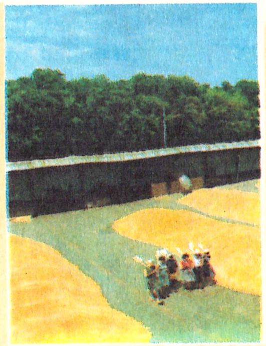

Григорій
Храпач

Чую тебе,
земле

ВЕСЕЛКА